

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARINDA
SƏNAYENİN VƏ ONUN STRUKTURUNUN FORMALAŞDIRILMASI”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Lələyev Rufi Vidadi oğlu

BAKI – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ___ ” _____ **2022-ci il**

“AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARINDA
SƏNAYENİN VƏ ONUN STRUKTURUNUN FORMALAŞDIRILMASI”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060405 – Sənayenin təşkili və idarəedilməsi

İxtisaslaşma: Müəssisənin iqtisadiyyatı

Qrup: 506

Magistrant:

Lələyev Rufi Vidadi oğlu

_____ **imza**

Elmi Rəhbər:

i.e.n., dos. Məmmədov Sahib Məmməd

_____ **imza**

Proqram Rəhbəri:

i.ü.f.,dos. Hümbətova Suqra İnqilab qızı

_____ **imza**

Kafedra Müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKI - 2022

Elm andı

Mən, Lələyev Rufi Vidadi oğlu and içirəm ki, “Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş rayonlarında sənayenin və onun strukturunun formalaşdırılması” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARINDA SƏNAYENİN VƏ ONUN STRUKTURUNUN FORMALAŞDIRILMASI”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi xalqımızın çoxəsrlik tarixində mühüm yer tutur. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, sənayenin inkişaf mərhələləri və artım templəri ölkənin gəlirlərinin səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir. Aparıcı yüksək texnologiyalı və əmək tutumlu müəssisələr ölkənin daxili inkişafından asılıdır. Yeni sənaye müəssisəsinin yaradılması və yüksək ekoloji tələblərə cavab verən istifadəsi diqqət mərkəzində olması bu tədqiqatın aktuallığını göstərir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi Qarabağ bölgəsində yerləşən təbii ehtiyatlardan istifadə edərək sənayenin inkişaf perspektivlərini müəyyən etməkdir. Əsas məqsəd işğaldan azad edilmiş ərazilərdə innovativ texnologiyaların yaradılması, aparıcı mütəxəssislərin ümumi daxili məhsulun artırılmasına cəlb edilməsi, yerli və dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətinin artırılması, yeni məhsul və xidmətlərin növlərinin bazara çıxarılması yolu ilə istehsalın səmərəliliyinin artırılmaqdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Statistik təhlil, tədqiqat, müqayisə, sintez, pronozlaşdırma, ehtimal və s. metodlarından tədqiqat zamanı istifadə edildi.

Tədqiqatın informasiya bazası: Ölkəmizdə ixtisaslaşmış ədəbiyyat, xarici məqalələrdən, statistik göstəricilərdən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Azad olunmuş bölgələrdə sənayenin inkişafı ilə bağlı kifayət qədər elmi araşdırma yoxdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Kənd təsərrüfatı, yüngül sənaye, dağ-mədən sənayesi kimi sahələrin inkişafı üçün tədbirlər planını müəyyən edərkən istifadə edilə bilər.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Azad olunmuş rayonlarında sənayenin inkişafında və bu ərazidə sənaye strukturunun formalaşdırılması zamanı dövlət tərəfindən istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: sənaye, azad olunmuş ərazilər, dövlət, quruculuq, resurs.

“FORMATION OF INDUSTRY AND ITS STRUCTURE IN THE LIBERATED REGIONS OF AZERBAIJAN”

SUMMARY

The actuality of the subject: Ensuring the territorial integrity of Azerbaijan occupies an important place in the centuries-old history of our people. International experience shows that the stages of industrial development and growth rates vary depending on the country's level of income. The relevance of this research is demonstrated by the focus on creating a new industrial enterprise and its use that meets high environmental requirements.

Purpose and tasks of the research: The main goal is to increase production efficiency by creating innovative technologies in the liberated territories, attracting leading specialists to increase gross domestic product, increasing competitiveness in local and world markets, and launching new products and services.

Used research methods: Statistical analysis, research, comparison, synthesis, forecasting, probability, etc. methods were used during the study.

The information base of the research: Specialized literature, foreign articles, and statistical indicators were used in our country.

Restrictions of research: There is not enough scientific research on industry development in liberated areas.

The novelty and practical results of investigation: It can be used to determine the action plan for developing areas such as agriculture, light industry, and mining.

Scientific-practical significance of results: The state can use it to develop industry in the liberated areas and form the industrial structure in this area.

Keywords: industry, liberated territories, state, construction, resource.

İXTİSARLAR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AİB	Asiya İnkişaf Bankı
AR	Azərbaycan Respublikası
ASP	Ağdam Sənaye Parkı
ATƏT	Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı
AYİB	Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı
AZN	Azərbaycan manatı
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
DQMV	Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti
GT	Geoinformasiya Texnologiyalar
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
MMC	Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət
MVt	Meqavat
S&P	Standard&Poor
SES	Su Elektrik Stansiyası
Sİİ	Sənaye İstehsalı İndeksi
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
TƏ-İN:	Tədqiqat və İnkişaf
USD:	Amerika Birləşmiş Ştatlarının pul vahidi
USƏ:	Universitet-Sənaye Əməkdaşlığı
ÜDM:	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. SƏNAYENİN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏR ÜZRƏ TƏŞKİLİNDƏ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏR.....	12
1.1.Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinin geoiqtisadi vəziyyətinin öyrənilməsi.....	12
1.2. Sənayenin müxtəlif qruplarının müvafiq ərazilər üzrə yerləşdirilməsinin mahiyyəti və təşkili.....	21
1.3. Sənaye müəssisələrinin və sənaye parklarının quruculuq prosesinin iqtisadi əsaslandırılması metodologiyası.....	30
II FƏSİL. RESPUBLİKANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ BÖLGƏLƏRİNDƏ SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN ƏRAZİ ÜZRƏ TƏŞKİLİ.....	38
2.1. Respublikanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində sənaye istehsalı vəziyyətinin təhlili.....	38
2.2. Azad olunan bölgələrdə sənayenin inkişafında maneə yaradan əsas problemlər və həlli yolları.....	50
III FƏSİL. SƏNAYENİN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARINDA ƏRAZİ ÜZRƏ TƏŞKİL OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	64
3.1.İşğaldan azad olunan ərazilərdə iqtisadi inkişafın əsas istiqamətləri.....	64
3.2.Azad olunmuş ərazilərdə sənaye istehsalı üzrə perspektiv inkişaf istiqamətləri.....	70
3.3.Müasir dövr üçün işğaldan azad olunmuş Azərbaycan ərazilərində sənayenin ərazi üzrə təşkilində dövlət tənzimlənməsinin prioritet istiqamətləri.....	75
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	83
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	86
Cədvəllərin siyahısı.....	90
Şəkillərin siyahısı.....	90
Qrafiklərin siyahısı.....	90

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Qarabağ bölgəsi qədim tarixə, nadir maddi-mədəni irsə, zəngin flora və faunaya, müxtəlif yeraltı və yeraltı sərvətlərə malik olmaqla təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Cənubi Qafqazın ən mühüm bölgələrindən biridir. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ bölgəsinin otuz ilə yaxındır ki, işğalı dağıdıcı iqtisadi ziyan və mədəni dağıntılar vurub. Azərbaycan xalqı dövlət sərhədlərini bərpa etməklə ötən əsrdə ən böyük hərbi və diplomatik qələbəyə nail olub. Qələbəni əbədləşdirmək üçün öz doğma yurdlarından məcburi köçkün düşmüş insanların geri qayıtması təmin edilməlidir. Bu “Böyük Qayıdış” həm vətəndaşlarımızın işğaldan azad edilmiş ərazilərdə davamlı məskunlaşması, həm də bu ərazilərin ölkənin iqtisadi fəaliyyətinə inteqrasiyası üçün bir körpü olacaq.

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş rayonları zəngin sərvətlərə sahib olması tarix boyu onun başqa dövlətlərin hədəfinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycanın böyük tarixi var. Bu tarixdə keçmişdən bu günə Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm dəyişikliklər və transformasiyalar yaşanmışdır. İşğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi iqtisadi əlaqələrin bərpasına, hərtərəfli elmi tədqiqatların aparılmasına, eləcə də bu ərazilərin zəngin tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpasına geniş imkanlar yaradır. Bu günün aktual məsələlərindən biri işğaldan azad edilmiş ərazilərdə əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsidir. Nəzərə alsaq ki, işğaldan azad edilmiş rayonların əksəriyyəti kənd təsərrüfatı rayonlarıdır, eləcə də yüngül sənayenin xammalının bazası kənd təsərrüfatı məhsullarıdır, bu sahənin inkişafı üçün böyük perspektivlərin olduğunu deyə bilərik. Məsələn, baramaçılıq sənayesinin inkişafı müvafiq yüngül sənaye müəssisələrinin fəaliyyətə başlaması üçün əlverişli şərait yaradacaqdır.

Qarabağda yenidən qurulacaq yüngül sənayeni toxuculuq, tikiş, xəz və dəri emalı, ayaqqabı istehsalı, trikotaj və xalçaçılıq kimi sahələrə bölmək olar. Qarabağın zəngin xalçaçılıq ənənələri var. Xalçaçılığı inkişaf etdirməklə həm daxili bazarın tələblərini ödəmək, həm də ənənəvi Qarabağ xalçalarının beynəlxalq bazarda satışını

təşkil etmək olar. Bu, həm də Azərbaycan mədəniyyətinin dünyada tanıtılması baxımından perspektivlidir.

Qeyd edilənləri nəzərə alınmaqla vurğulamaq lazımdır ki, ölkədə bu kimi tədbirlərin, o cümlədən yeniliklərin aparılması və reallaşdırılmasında ən mühüm məsələlər həmin ərazilərdə sənayenin və onun ərazidə düzgün strukturunun formalaşdırılmasıdır ki, bu tədqiqat işi həmin aktual problemlərin araşdırılmasına həsr edilmişdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilməsi səviyyəsi: Bu tədqiqatın problemin qoyuluşu Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş rayonlarında sənaye, öyrənmə səviyyəsi ilə idarəetmədir. Tədqiq olunan regionda sənaye istehsal yaratmaq üçün təbii ehtiyatların işlənilməsi və araşdırılmasını əhatə edir. Rayonun elmi potensialı sənayenin inkişafı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycanda müxtəlif regionlarda sənayeləşmənin səviyyəsi hazırlanıb və çatışmazlıq şəraitində sosial-iqtisadi dəyişikliklər baş verib.

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş rayonlarında təbii sərvətlərlə zəngindir. Onların zəngin ehtiyatlarından daha geniş istifadə olunması və Azərbaycanda iqtisadi inkişaf səviyyəsi sürətlə yüksəlməsinə səbəb olacaqdır. Bu tədqiqatın əsas vəzifəsi istehsalın və keyfiyyətin səviyyəsini, xüsusən də idarəetmə prosesləri və onun müxtəlif amilləri baxımından necə yüksəldiləcəyini öyrənməkdir. Məqsəd uyğun idarəetmə üsullarından istifadə edərək sənaye istehsal proseslərini işğaldan azad olunmuş rayonlarda necə inkişaf etdiriləcəyini müəyyən etməkdir. Sənaye inkişafının əsas obyektini vaxtında və effektiv formada yaradır.

Dissertasiyada araşdırılma zamanı nəzərdə tutulmuş mühüm məsələlərə uyğun problemlərin yerli və xarici iqtisadçı-alimlər və mütəxəssislər tərəfindən araşdırmalarında mühüm yer vermişlər. Ölkəmizdə yerli iqtisadçı-alimlər, habelə sahə mütəxəssislərindən Bayramov R.D., Əliyeva X.Q., Gülməmmədov İ.T., Abdulla N., Allahverdiqızı F., Baxşəliyev E., Sərxanlı S.A., Bayramov V., İsmayılqızı X., Məmmədova P., Sarıyeva İ., Yəhyayeva A.Y., Tağızadə F.R., və başqalarının,

əcənəbi iqtisadçı-alimlərdən isə Tukhtasinova M.M., Jowitt S. M., Yulia.V, və digərlərinin bu sahə üzrə apardıqları araşdırmaları və tədqiqat zamanı alınan nəticələri öyrənilmiş, o cümlədən dissertasiya işinin yazılmas zamanı geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Müasir texnologiyalara əsaslanan yüngül sənaye avadanlıqlarının baha olması səbəbindən bu sektora böyük investisiyaların cəlb edilməsinə ehtiyac var. Ona görə də işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda yüngül sənayenin yaradılması və inkişafı güclü dövlət dəstəyi və xarici investisiyalar hesabına həyata keçirilə bilər.

Azərbaycanın işğaldan azad olmuş rayonlarında sənayenin inkişafı ilə bağlı aparılan bu tədqiqat işindən məlum olur ki, sənayenin quruculuq və inkişafı prosesində ortaya çıxma biləcək və qeyd olunmuş bütün maneələr, problemlər və risklərlə yanaşı bu ərazilərin əlverişli iqlimi, geoloji quruluşu, zəngin yeraltı və yerüstü sərvətləri və siyasi-iqtisadi konyukturanın quruculuq işlərinə tam uyğun olması bu bölgələrdə sənaye müəssisələrinin və sənaye parklarının qurulmasını vacib edir.

Bu tədqiqatın məqsədi azad olunmuş ərazilərində sənaye istehsalı vəziyyətinin təhlil etmək və bu bölgələrdə sənayenin inkişafında maneə yaradan əsas problemləri analiz etməkdir. Dissertasiyanın vəzifəsi azad olunan ərazilərdə iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, sənaye istehsalı üzrə perspektiv inkişaf istiqamətlərini təhlil etmək və ərazi üzrə təşkilində dövlət tənzimlənməsinin prioritet istiqamətlərini müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı işğaldan azad olunan ərazilərdə sənayenin inkişaf istiqamətlərini öyrənmək, predmet olaraq sənayenin bir çox sahəsi kimi dağ-mədən, mədənçıxarma, kənd təssərüfatı, yüngül, yeyinti, enerji və s. kimi predmetlərin potensialını təhlil etməkdir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat işi bir neçə metodlardan istifadə edilərək işğaldan azad olunmuş ərazilərində sənaye istehsalı vəziyyətinin təhlil olunmuşdur.

Sənayenin işğaldan azad olunmuş ərazilərində inkişaf strategiyalarının hazırlanmasında və gələcək bazar şərtlərinə uyğunlaşmalarına kömək etmək üçün, ehtimal və proqnozlaşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat zamanı informasiya bazası kimi ARDSK-nın rəsmi saytı, yerli və xarici alimlərin elmi məqalələri, elmi-tədqiqat işləri, o cümlədən sənaye sahəsi üzrə mütəxəssislərinin internet resurslarından, qəzet və jurnallardan, nəşr etdirdiyi elmi araşdırmalardan ibarətdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Sənaye müəssisələrində inkişaf proqramlarının tətbiqinin nəticələrində geniş miqyaslı tədqiqatlar və proqnozlaşdırmalar lazımdır. Tədqiqat zamanı sənaye müəssisələrində inkişaf proqramlarının təsirləri üçün sənayenin inkişafı ilə bağlı yerli informasiya bazasında yetərli qədər məlumat yoxdur. Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş rayonlarında sənayenin inkişafı ilə bağlı strateji əhəmiyyətlərinə baxmayaraq, bu aspekt ilə bağlı kifayət qədər keçmiş dövrləri əhatə edən və reallaşdırılması nəzərdə tutulan tədbirlər barədə elmi araşdırmaların, statistik məlumatların əldə edilməsi üzrə məhdudiyyətlər işin icra olunmasına neqativ təsir göstərir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Təqdim edilmiş nəzəri işlənmələrin, təkliflərin və tövsiyələrin hər biri işğaldan azad edilmiş rayonlarında sənayenin inkişafında və onun strukturunun formalaşdırılmasında dövlət tərəfindən istifadə oluna bilər.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti: Dissertasiya işi tədqiqat xarakterli olması nəzərə alınaraq onun tələblər tərəfindən müvafiq mövzularda sərbəst işlərin, referat və kurs işlərinin və elmi-tədqiqat işlərinin işlənilməsində və həmçinin sənaye sahə mütəxəssisləri tərəfindən istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. SƏNAYENİN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏR ÜZRƏ TƏŞKİLİNDƏ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏR

1.1. Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinin geoiqtisadi vəziyyətinin öyrənilməsi

2020-ci ilin payızı Azərbaycan üçün mühüm və tarixi hadisə ilə yadda qaldı: ölkə hərbi yolla öz ərazi bütövlüyünü Ermənistanın işğalından bərpa edə bildi. Bu münaqişə Azərbaycan müstəqillik əldə etməmişdən 2020-ci ilin sentyabrına qədər mövcud idi. Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri azad edildikdən sonra indi həll edilməli olan əsas vəzifə həmin ərazilərin bərpası və məcburi köçkünlərin öz evlərinə qayıtmasıdır. Həqiqətən də məcburi köçkünlərin geri qayıtması üçün orada müvafiq mühit, o cümlədən sabit və rahat şərait yaratmaq lazımdır. Bu yolda, azad edilmiş ərazilərin iqtisadi komponenti mühüm rol oynayacaq. Bu məqsədlə indi tamamilə Azərbaycanın suveren nəzarətinə keçmiş ərazilərin iqtisadi potensialına baxışın aparılması vacibdir.

30 ilə yaxındır ki, Azərbaycanın cənub-qərb hissəsinin əraziləri Ermənistan tərəfindən işğal olunmuşdu. Ona görə də bu ərazilərin azad edilməsi Azərbaycan Respublikasının həm daxili, həm də xarici siyasətinin əsas prioriteti idi. Azərbaycan uzun illər ərzində ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədr olan ölkələrinin (Fransa, Rusiya Federasiyası, ABŞ) vasitəçiliyi ilə danışıqlar apararaq, münaqişənin sülh yolu ilə həllinə çalışıb. Lakin Ermənistan bilərəkdən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllini ləngitdi və bununla da 1994-cü il atəşkəs sazişindən sonra yaranmış status-kvonu qoruyub saxlamağa çalışdı. Həmin vaxt Ermənistan tək-cə keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) ərazilərini deyil, həm də ona bitişik yeddi rayonu işğal etmiş, bununla da onların bütün yerli əhalisini öz yurd-yuvalarını tərk etməyə məcbur etmiş və onları öz ölkələrində məcburi köçkün vəziyyətinə salmışdır. Nəhayət Ölkə başçısı, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Şanlı ordumuz 2020-ci il sentyabr ayının 27-də erməni qoşunlarının növbəti və davamlı təxribatlarına cavab olaraq hücumu keçərək

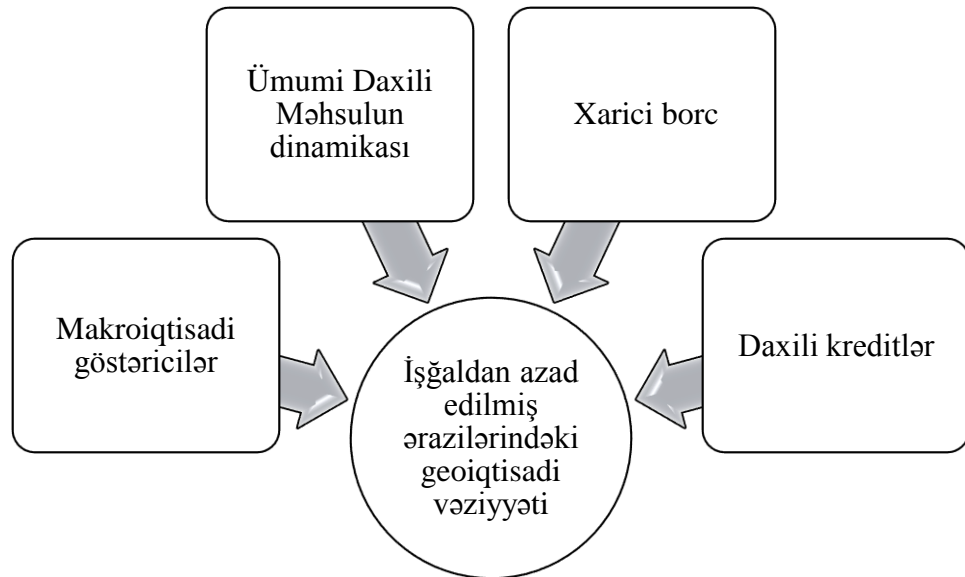
qəhərəmancasına vuruşaraq 44 gün ərzində işğal altında olan ərazilərimizi düşmən tapdağından azad etmişdir.

Hazırda ölkəmizin qarşısında duran əsas məsələ Qarabağ iqtisadi regionunun sürətlə inkişafı üçün lazım olan bütün addımların çevik və düzgün atılmasıdır. Bunun üçün işğaldan azad olunmuş bölgələrin geoiqtisadi vəziyyətini dərinlən öyrəmək lazımdır.

Azad edilmiş ərazilərinin geoiqtisadi vəziyyətinin öyrənilməsi regionun makroiqtisadi vəziyyətinin qısa icmalı ilə başlayır. Bundan sonra hər bir bölgə üçün ayrı-ayrılıqda ətraflı qiymətləndirmə aparılır ki, bu da onların müharibədən əvvəlki parametrləri ilə müqayisəyə əsaslanır.

Azad edilmiş ərazilərindəki geoiqtisadi vəziyyət çoxşaxəli və çox əlaqəli məsələdir və bir sıra müxtəlif dəyişənlərin təsiri altındadır (qrafik 1):

Qrafik 1: İşğaldan azad edilmiş ərazilərindəki geoiqtisadi vəziyyətinə təsir edən dəyişənlər

Mənbə: müəllif tərəfindən aparılan tədqiqat nəticəsində tərtib edilmişdir

1. Makroiqtisadi göstəricilər.

Azərbaycanın makroiqtisadi göstəriciləri iqtisadiyyatın inkişafının ləng, lakin sabit olduğuna görə nisbətən yaxşı sayıla bilər. Azərbaycanın hazırkı iqtisadi vəziyyəti ilk növbədə onun bazar potensialından və hökumətin ÜDM-in artımı, inflyasiya və dövlət borcu ilə bağlı hədəfləri minimum səviyyədə yerinə yetirmək

qabiliyyətindən asılıdır. İqtisadiyyata təsir edən zəif amillərə dövlət büdcəsinə əlavə olaraq qiymətləndirilən hökumətlərarası və hökumətdaxili borclar və özəl investisiyaların olmaması daxildir. Xalis ixracdan ÜDM-in ümumi məhsula nisbətə payı nisbətən yüksəkdir, bu da xalis ixrac yönümlülüyünü göstərir. Azərbaycan iqtisadiyyatı kifayət qədər çevikdir və ölkə öz artım potensialını yaxşılaşdırmaq imkanlarına malikdir.

2. Ümumi Daxili Məhsulun dinamikası.

ÜDM-in artım tempi 2020-ci ildə ölkə üzrə 72432,2 milyon manat və ya əvvəlki il ilə müqayisədə əsasən ümumi daxili məhsul 4,3 faiz az istehsal olunmuşdur (<https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4788>, 2020). 2021-ci ildən başlayaraq artım tempininin böyük hissəsini beynəlxalq amillər müəyyən edir və daxili inflyasiyanın azalmağa davam edəcəyi gözlənilir. Bu da növbəti illərdə işğaldan azad edilmiş ərazilərin ÜDM-ə təsirini istisna etmir.

3. Xarici borc.

2020-ci ilin 1 iyul tarixinə əsasən Azərbaycan Respublikasının (AR) ümumi birbaşa və şərti öhdəlikləri üzrə dövlət borcunun cəmi 9 milyard 813,0 milyon ABŞ dollar (təxminən: 16 milyard 682,0 milyon manat) və ya ölkədəki ÜDM-in 24,5 %-nə bərabər olmuşdur (<https://www.stat.gov.az/menu/4/e-reports/az/01/001.php>, 2021). AR-ın dövlət borcu iqtisadiyyata düşən orta illik yükün yarısından azdır. İşğaldan azad edilən ərazilər üçün silahlandırma məsələləri daha da gücləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün bu kimi geoiqtisadi vəziyyət xüsusi rol oynayır.

4. Daxili kreditlər.

Azərbaycanda daxili kredit bazarı nisbətən sabitdir, lakin müəyyən dalğalanmalar müşahidə olunur. Verilən biznes və istehlak kreditlərinin faiz dərəcələri çox yüksəkdir. Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas maliyyə mənbələri daxili bank olmayan kredit təşkilatları və Mərkəzi Bankın valyuta gəlirləridir. Eyni zamanda Dövlət Neft Fondundan 2022-ci ildə AR-ın dövlət büdcəsinə 12.710,0 mln. manatadək transfer edilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, ölkə iqtisadiyyatının

maliyyələşdirilməsində, habelə azad edilmiş bölgələrin bərpa olunmasında, infrastruktur layihələrinin icrasında, sənaye sahələrinin yaradılmasında əhəmiyyətli dəstək olaraq çıxış edir (<https://www.oilfund.az/fund/press-room/news-archive/1511>, 2021).

Hava limanları Qarabağın işğaldan azad edildikdən sonra həyata keçirilən ən mühüm infrastruktur layihələrindən biridir. Buradakı hava limanları Azərbaycanın təkcə iqtisadi deyil, həmçinin geoiqtisadi və geosiyasi baxımdan bir çox region ölkələri arasında nüfuzunu artıracaqdır. Post-konflikt bərpa prosesində aeroportların rolu böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bunun əsas səbəblərindən biri odur ki, regiondakı hava limanları əraziyə çətdirilən yüklərin daşınmasını və logistikasını sürətləndirəcək, nəqliyyatda gediş-gəlişin bərpasını, infrastrukturunu, bir çox quruculuq layihələri və bərpa proseslərini sürətləndirəcəkdir.

Bildiyimiz kimi, bu ərazilərdə bir neçə strateji mərkəz vardır və Qarabağın inkişaf strategiyasında olacaq aqrobiznes, turizm, aqroparklar, nəqliyyat, logistika və kənd təsərrüfatı kimi layihələr yer alacaqdır. Bu ağırlıq mərkəzlərində birləşmənin Zəngilan və Füzuli hava limanlarının xüsusi rolu artacaqdır. Hava limanlarının olması Zəngəzur dəhlizinin əhəmiyyətini xüsusilə artıracaq. Həmin dəhlizin bərpası təkcə Azərbaycanın deyil, həm də regionun və Avrasiyanın bir çox ölkələrinin marağındadır.

Göründüyü kimi, Ermənistan və Azərbaycan arasındakı Dağlıq Qarabağ (DQ) münaqişəsi tarixi köklərə əsaslanan müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir. Problem ilk növbədə Ermənistan tərəfinin işğalçılıq və separatçı fəaliyyətindən qaynaqlanır (Hüseynov R. və Məmmədov Ş., 2019: s.22-24). İkincisi, heç bir şübhə yoxdur ki, münaqişənin mövcudluğu Rusiyanın geosiyasi maraqlarını qorumaq üçün regionda təsirini qoruyub saxlamağa xidmət edir. Lakin Rusiyadan fərqli olaraq, münaqişənin həllində maraqlı olan Qərbin beynəlxalq gücləri regional sabitliyi və təhlükəsizliyi təmin etməyə çalışırlar. Çünki Cənubi Qafqazın və xüsusilə də Azərbaycanın zəngin enerji ehtiyatlarından, coğrafi mühitindən, nəqliyyat və kommunikasiya imkanlarından istifadə Qərbin tələbatının ödənilməsi baxımından çox önəmlidir.

İşğal olunmuş bölgələr azad edildikdən sonra onların bərpası və azərbaycanlı məcburi köçkünlərin öz vətənlərinə qayıtmasının təmin edilməsi məsələsi əsas vəzifədir.

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ (DQ) bölgəsi və ona bitişik yeddi rayonu əhəmiyyətli təbii sərvətlərə malikdir ki, bu sərvətlər işləndikdə Azərbaycana öz iqtisadiyyatını yüksəltməyə və vətəndaşlarının rifahını yaxşılaşdırmağa imkan verəcək. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə bitkiçilikdən tutmuş sənaye və kənd təsərrüfatı üzrə məhsullarının emalı, onların istehsalına qədər bütün istehsal zəncirini bərpa etmək mümkün olacaq. Bu, öz evlərinə qayıdacaq Azərbaycan vətəndaşları üçün yeni iş yerləri deməkdir. Məsələn, sovetlər dövründə işğaldan əvvəl Cəbrayıl və Füzuli rayonlarında yerli sakinlər üzümçülük, heyvandarlıq, taxılçılıq, ipəkçilik, tərəvəzçilik və meyvəçiliklə məşğul olurdular. Qeyd edək ki, Ermənistan bütün işğal dövrü ərzində bu ərazilərdən qanunsuz olaraq kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə edilib. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2020-ci il dekabrın 1-də xalqa müraciətində bildirib ki, Ermənistan Ağdam, Füzuli, Zəngilan və Cəbrayıl rayonlarında on minlərlə hektar sahədə buğda əkir. Ermənistan əvvəllər işğal olunmuş ərazilərində ildə 90 min tona qədər buğda yığırdı; Ermənistanın özündə ildə cəmi 100 min ton buğda istehsal olunur. Həmçinin, bir çox üzüm bağlarının məhv olmasına baxmayaraq, əvvəllər işğal olunmuş ərazilərin bəzi ərazilərində üzümçülük hələ də davam edirdi.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan Respublikası tərəfindən bu ərazilərdə aparılacaq quruculuq və abadlıq işləri, kənd təsərrüfatı torpaqlarında müasir suvarma sistemlərinə malik iri fermer təsərrüfatlarının yüksək potensialı ölkədə hər il orta hesabla ümumi 1,3-1,5 milyon ton buğda məhsulunu iki dəfə artırıacaq və gələcəkdə idxalın azalmasına şərait yaradacaq. Bu, 2 milyondan çox insanın ərzaq və kənd təsərrüfatı ehtiyaclarını ödəmək deməkdir. Azərbaycan Respublikasının erməni işğalından azad edilmiş 1,7 milyon hektar ərazisinin böyük hissəsi müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsinə görə yararlıdır (Yadigarov A.Y., 2021).

Rayonun minalardan təmizlənməsindən sonra əhalinin məskunlaşması bu məhsulların emalına şərait yaradacaq və yeyinti sənayesində etibarlı təchizat bazasının formalaşmasına imkan verəcəkdir. Qeyri-neft sektorunda ixracın həcmi bir çox yeni istehsal və xidmət sahələri ilə yanaşı, bu ərazilərdə ənənəvi sahələr də inkişaf etdirməklə qiymətləndiriləcəkdir və canlandırılacaqdır.

Bundan  lavə, Kiçik Qafqaz dağ silsiləsinin işğal altında olan hissəsi geniş meşəlik əraziyə malikdir: 246,7 min hektara yaxın, o cümlədən 13,197 hektar qiymətli meşələr. Bu amil Azərbaycan  c n çox əhəmiyyətlidir,  nkni ölkə ərazisinin cəmi 12%-i meşələrlə örtülüdür ki, bu da dünya orta göstəricisindən aşığıdır. Həm işğaldan azad edilmiş Zəngilan, həm də Laçın rayonlarının (müvafiq olaraq Bəsitçay v  Laçın)  razilərində qoruqlar mövcuddur. Bəsitçay qoruğunda bəzi ađacların yaşı 500 ildən çox olan  inar meşəsi (Azərbaycanın “Qırmızı Kitabı”-na düşmüşdür) mövcuddur. T ess fl r olsun ki, Ermənistan işğal zamanı çoxəsrlik ađacları kütləvi şəkildə kəsib sənaye məqsədləri  c n, əsasən də mebel istehsalı  c n istifadə edib.

İşğaldan azad edilən ərazilər faydalı qazıntılarla da zəngindir. Orada 155 faydalı qazıntı yatađı, o cümlədən beş qızıl yatađı var (işğaldan əvvəlki illərin hesablamalarına görə, bu yataqlarda 132 tona yaxın qızıl var). Azərbaycanın  n böyük qızıl yatađı olan Zod-S y dl  Ermənistanla Azərbaycanın Kəlbəcər rayonu arasında sərhəddə yerləşir (yatađın 74%-i və ya 219 hektarı Azərbaycan tərəfində, 26%-i Ermənistan tərəfində yerləşir). Kəlbəcər rayonundakı Zod-S y dl  yatađının sənaye ehtiyatlarının ümumi həcmi 112,5 ton qiymətləndirilir.

Azad edilmiş ərazilərdə həmçinin civə (1900 ton), qurğuşun (40.000 ton), mis və sink əhəmiyyətli yataqları var.  vv lki illərin hesablamalarına görə, təkcə Kəlbəcər rayonu ərazisində Ađyataq, Lev ay v   orbulaqda mövcud civə yataqlarının ümumi miqdarı 850 ton; G mişli v  Ađqayada 200 tondan çox;  ilg z ay v  Narzanlı iri civə yataqları isə Laçın rayonunda yerləşir. Bu yataqların çoxu Ermənistan tərəfindən qeyri-qanuni istifadə edilib. Bununla əlaqədar olaraq

Azərbaycan hökuməti Ermənistandan təzminat tələb etmək üçün beynəlxalq məhkəmələrə təqdim edilə biləcək ümumi zərərin hesablanması üçün beynəlxalq audit şirkətlərini müstəqil auditə dəvət etmək niyyətindədir.

Eyni zamanda, Azərbaycanın cənub-şərq rayonlarının Ermənistan tərəfindən işğal dövründə 14-ə yaxın rəngli və bəzək daşları, məsələn, jasmin, əqiq, oniks, jasper, pirit, pemfigoid, cad və s. yatağından istifadə etməkdən məhrum edilib. Bundan əlavə, rayonda sement xammalı, tikinti daşı, pemza və vulkan külü, gil, tikinti qumu, gips, kimi tikinti materiallarının istehsalı üçün yararlı olan müxtəlif növ üzlük daşı və digər yataqlardan ibarət 19 yataq var.

Məsələn, Cəbrayıl rayonunda tikinti üçün lazım olan hər şey praktiki olaraq mövcuddur: ehtiyatları 2,296 milyon m³ olan Tuluza yatağında kub daşı hasil etmək olar. Qaracalıda 4,672 milyon m³ gil, üstəgəl Gəyarçın-Veysəllidə ümumi ehtiyatları 6,644 milyon m³ olan ən azı dörd sement xammalı yatağı var. Bundan əlavə, rayonda qum, çınqıl, gips və digər tikinti materialları yataqları var.

Bütün bunlar işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa olunduğu dövrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcək. Tikinti materialları birbaşa rayonda istehsal oluna bilər ki, bu da yenidənqurma üçün lazım olan tikinti materiallarının maya dəyərini aşağı salacaq və yeni iş yerləri yarada bilər. Bundan əlavə, yerli tikinti materiallarından istifadə bölgənin orijinal memarlıq üslubunun bərpasına kömək edəcəkdir.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş əraziləri çox zəngin su ehtiyatlarına sahibdir ki, bu da Azərbaycanın məhdud su ehtiyatlarına çox mühüm töhfə verəcək. Nəzərə alsaq ki, son vaxtlar ölkənin şirin su ilə təminatı problemi aktuallaşır, bu ehtiyatlar çox faydalı olacaq. Sərsəng su anbarı Azərbaycanın 6 rayonunda ümumi sahəsi 100 min hektara yaxın olan kənd təsərrüfatı torpaqlarının suvarılması üçün imkanlar yaradacaq. Azərbaycan torpaqlarının işğal zamanı bu ərazilər su anbarından su almaq imkanından məhrum idi, çünki əkin mövsümündə ermənilər suyu kəsərək yalnız qışda buraxırdılar ki, bu da kənd təsərrüfatı torpaqlarının su altında qalmasına səbəb olurdu. Suqovuşan su anbarında yaz mövsümündə

torpaqların suvarılmasını təmin etmək üçün artıq lazımı işlər görülür ki, bu da daha 15 min hektar sahənin suvarılmasına şərait yaradacaq. Suqovuşan kəndi işğaldan azad edildikdən dərhal sonra 28 ildə ilk dəfə olaraq Goranboy, Tərtər və Yevlax rayonlarına su anbarından su buraxılıb.

Cənubda Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarında Araz çayı üzərində İranla birgə istifadə edilən Xudafərin su anbarı da istifadəyə buraxılıb. Bu su anbarı 75 min hektara yaxın ərazinin suvarılmasına imkan verəcək. Bəzi hesablamalara görə, bu anbarın həcmi 1,6 milyard m³ təşkil edir. Azad edilmiş ərazilərdə gündəlik iki milyon m³-ə qədər içməli su təmin edə bilən yeraltı su mənbələri də var.

Bu su ehtiyatlarının əhəmiyyəti su elektrik stansiyalarından enerji istehsalı imkanları ilə gücləndirilir. İşğal olunmuş ərazilərdə sonradan erməni işğalçıları tərəfindən tikilənlər də daxil olmaqla, 34-ə yaxın su elektrik stansiyası (SES) var. Onların arasında ən böyüyü 50 MVt generasiya gücünə malik Sərsəng SES və İranla birgə Araz çayı üzərində tikilən Xudafərin SES-dir (102 MVt). Bundan əlavə, Qız qalası SES-in tikintisi də nəzərdə tutulur ki, o da Araz çayı üzərində yerləşəcək. Qeyd edək ki, “Xudafərin” və “Qız qalası” SES-lərin tikintisi hələ 1982-ci ildə SSRİ ilə İranın birgə layihəsi kimi razılaşdırılıb. Halbuki 2016-cı ildə birbaşa Azərbaycanla İran arasında yeni müqavilə bağlanıb. Əslində Xudafərin SES-in tikintisini İran tamamlayıb, amma hələ ki, işə başlamayıb. Su və elektrik təchizatından bərabər dəyər gözlənilir. “Xudafərin” və “Qız qalası” SES-lərin istehsal etdiyi elektrik enerjisinin satışından əldə olunan gəlirin iki ölkə arasında bərabər bölünməsi gözlənilir.

Azərbaycan Respublikasının mineral sularının ümumi ərazidəki geoloji ehtiyatlarının təxminən 39,6 faizi işğaldan azad edilmiş ərazilərin payına düşür. Bu o deməkdir ki, mineral suyun potensial təchizatı sutkada təxminən 7800 m³ təşkil edir. Bunlardan İstisu (Kəlbəcər r-nu), Turşsu (Şuşa şəhərindən bir qədər aralıda), Şırlan (Şuşa şəhəri) bulaqları xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bu mineral su kimyəvi tərkibi ilə seçilir və bir çox xəstəliklərə təbii dərmandır. Münaqişədən əvvəl

İstisu bulağında böyük kurort və sanatoriya, eləcə də işğal zamanı tamamilə dağıdılmış mineral su qablaşdırma zavodu var idi. Bu bölgədə çoxlu mineral suların olması mövcud turizm potensialı ilə yanaşı, müalicəvi turizm istiqamətini də inkişaf etdirməyə imkan verir.

Azad olunan ərazilərdə müəyyən neft və təbii qaz ehtiyatlarının olması da məlumdur. Bir sözlə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə təxmini ehtiyatları 200 milyon ton olan neft və 250 milyard m³ qaz ehtiyatlarının olduğu qiymətləndirilir. Bu ərazilər kobud, dağlıq ərazilərdən ibarət olsa da, yeni texnologiyalar sayəsində onların çıxarılması mümkün və iqtisadi cəhətdən səmərəli ola bilər ki, öz növbəsində bu da yeni iş yerləri yaradacaq.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin təbii potensialı çox böyükdür. Üstəlik, bu ərazilərin inkişafı Ermənistan üçün də müsbət imkanlar yaradacaq. Həqiqətən də, 10 noyabr tarixli Bəyanata əsasən, regional əməkdaşlığın inkişafına müsbət təsir edəcək layihələr var ki, bu da ölkələr arasında qarşılıqlı asılılıq yaradacaq və buna görə də gələcəkdə potensial münaqişələrin yaranma ehtimalını azaldacaq. Bəyanatın doqquzuncu bəndinə uyğun olaraq, “regionda bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri bərpa edilməlidir”. Müstəqillik əldə edildikdən sonra ilk dəfə olaraq Ermənistan çoxdan formalaşmış regional iqtisadi sistemin bir hissəsi olmaq imkanı əldə edib. Konstruktiv yanaşma və revanşist ideyaların rədd edilməsi vəziyyətində Ermənistan yeni tənzimləmələrdən öz iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətli dividendlər alacaq.

Bundan əlavə, bəyanatda Azərbaycanın qərb rayonları ilə bu ölkənin Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında Ermənistan Respublikasının ərazilərindən keçən nəqliyyat və kommunikasiya əlaqələrinin mövcud əlaqələrinin bərpası və yenilərinin tikintisi nəzərdə tutulur. Cənub rayonlarının (Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan) işğalı ilə əlaqədar bütün yerüstü rabitə əlaqəsi kəsilib. Bu nəqliyyat marşrutu fəaliyyətə başlasa, təkcə Azərbaycana deyil, bu dəhlizdən istifadə edən dünya ölkələri fayda əldə etmiş olacaq.

Öz ərazi bütövlüyünün bərpası Azərbaycana bu regionun iqtisadi potensialından tam istifadə etməyə imkan verəcək ki, bu da onun vətəndaşlarının rifahına müsbət təsir göstərəcək.

1.2. Sənayenin müxtəlif qruplarının müvafiq ərazilər üzrə yerləşdirilməsinin mahiyyəti və təşkili

İstehsalın intensivləşdirilməsində və onun səmərəliliyinin artırılmasında, habelə bu əsasda xalq üçün maddi və mədəni həyat səviyyələrinin yüksəldilməsi hər bir dövlətin iqtisadi strategiyasının təməlini təşkil edir. Həmin problemlərin uğurlu həlli qismən sənaye istehsalının düzgün mövqeyinin yaxşılaşdırılmasından, dövlətlərin və regionların iqtisadiyyatlarının daha çox ixtisaslaşmasından və mütənasib inkişafından, müxtəlif regional istehsal komplekslərinin inkişafından və formalaşmasından asılıdır. Sənaye istehsalının səmərəli formada yerləşdirilməsi və onun cəmiyyətin inkişafına olan müsbət təsiri birinci növbədə sənaye istehsalının xarakteri ilə bağlıdır.

İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində olan sənaye istehsalının düzgün yerləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elmi-texniki tərəqqi əsasında da ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi sahəsində qarşıda qoyulan vəzifələrin böyük uğurla yerinə yetirilməsi üçün müəyyən mənada sənaye istehsalında olan müəssisələrin səmərəli formada yerləşdirilməsindən də asılıdır.

Sənaye istehsalındakı müəssisələrin səmərəli yerləşdirilməsi cəmiyyətin inkişafının mühüm olan sosial-iqtisadi problemləri ilə bağlıdır. Sənaye istehsalının səmərəli formada yerləşdirilməsi ictimai istehsalın dinamikliyini, habelə səmərəliliyini artırır. Eyni zamanda, sənaye istehsalında səmərəli yerləşdirilmə ictimai əməyə qənaət edilməsini, əmək ehtiyatların hər birindən və digər imkanlardan səmərəli istifadə etməklə regionun hərtərəfli səmərəli inkişafı ilə təmin olunur. Əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsində, şəhərlə kənd arasındakı fərqlərin

aradan qaldırılmasında, zehni və fiziki əməyin, mədəni-məişət xidmətində mühüm rol oynamaqdadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sənayedəki istehsalın müasir formaları iqtisadiyyatın ərazi üzrə olan təşkilinin təkmilləşdirilməsinə və rayon iqtisadiyyatının formalaşmasına böyük təsir göstərir. Bu əsasda iqtisadiyyatın regional strukturu daim dəyişir, istehsal və sosial infrastruktur təzədən qurulur və genişləndirilir. Müasir sənaye sahələrinin tərkibinin genişləndirilməsiylə ixtisaslaşmanın daha çox inkişafı regionların iqtisadiyyatının quruluşunda keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb olur. Bununla yanaşı, rayonlardaxili və rayonlararası olan bu istehsal əlaqələri də genişlənir. Bir çox müxtəlif səviyyələrdə ərazi istehsal birləşmələrinin sayı artmaqdadır.

Ümumiyyətlə, belə nəticə çıxır ki, bu xalq təsərrüfatının elmi əsaslandırılmış ərazi təşkili, habelə idarə olunması dövlət siyasətinin əsas qaydaları üçün, yəni xalq təsərrüfatının ərazi təşkili prinsiplərinin işlənərək hazırlanması ilə nəticələnmişdir.

Müasir dövrdə sənaye istehsalının səmərəli formada yerləşdirilməsi üçün elmi cəhətdən təsdiqlənən prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Sənaye istehsalındakı xammal mənbələrinə və istehlak sahələrinə yaxınlaşdırılması prinsipi

Həmin prinsipə əməl etmək ən vacib məsələlərdən biridir. Burada çünki bu prinsipə riayət etmək təbii sərvətlərin iqtisadiyyata səmərəli daxil edilməsi problemini həll edir, əlavə nəqliyyatda olan xərclərini azaldır, yəni həmin xammalın uzaq məsafələrə daşınmasının bu yolla qarşısını alır, müəssisələrdə ixtisaslaşma səviyyəsini və optimal ölçüsünü, son nəticədə iqtisadi səmərəliliyi müəyyən edir.

2. Ölkədə sənaye istehsalının birgə yerləşdirilmə prinsipi.

Rayonda sənaye müəssisələrinin təşkilində qeyd edilən prinsipə riayət edərək bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində ölkəmizin ən aktual olan sosial-iqtisadi problemlərinin hər birinin həllinə kömək edə bilər. İkinci prinsipə əməl olunması ölkənin iqtisadi regionlarındakı sosial-iqtisadi inkişafının tarazlığının təmin

edilməsi, təbii və əmək ehtiyatlarından rəşional istifadə problemini həll edilir, əhalinin qeyri-mütəşəkkil miqrasiyasının qarşısını alınır, həmçinin bəzi sosial problemlərin həllinə kömək edilir.

3. İqtisadi zonalar arasındakı səmərəli əmək bölgüsü prinsipi və onlardakı təsərrüfatların kompleks inkişafı.

Üçüncü prinsipi rəhbər tutaraq iqtisadi zonada təsərrüfatlar üçün kompleks inkişafın təmin edilməsi və sənaye istehsalındakı ixtisaslaşma istiqamətlərini müəyyən edilməsinə imkan verir. Rayonun sənaye profili xalq təsərrüfat kompleksində onun rolu və yeri, habelə iqtisadi rayonun xüsusiyyətləri, iqtisadi şərait nəzərə alınaraq müəyyən edilir və regiona xas aparıcı sənayenin inkişafına üstünlük verilməkdədir.

İqtisadi zonalarda kompleks inkişafın təmin olunması üçün yerli xammaldan istifadə edilməlidir. “Kompleks” inkişaf adı ilə ucqar bir rayonlardan xammalın daşınması üçün yolverilməz haldır, belə ki, bu halda istənilən nəticəni əldə etmək qeyri-mümkün olur, lüzumsuz nəqliyyat xərcləri hesabına kompleksin iqtisadi və sosial səmərələri azalır.

4. İqtisadiyyatda beynəlmilləşmə prinsipi və buradakı beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakın zəruriliyi.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün xarici dövlətlərlə birgə müəssisələr yaradılarkən və inkişaf etdirilərkən bu prinsip nəzərə alınmalıdır. Burada iqtisadiyyatın beynəlmilləşdirilməsi prinsipini, habelə beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakın vacibliyini rəhbər tutaraq, ölkə sənayesinin sahə strukturunu təkmilləşdirir, regionda məhsuldar qüvvələrin səmərəli təşkilini təmin edir, dövlət və sənaye müəssisələri ilə əməkdaşlığa önəm verir.

5. Ətraf mühitin mühafizəsi və ölkənin xarici hücumlardan qorunması prinsipi.

Sonuncu prinsipə sadıqlıyın böyük sosial-iqtisadi əhəmiyyəti var. Ona görə də müasir dövrdə ölkədəki ətraf mühitin mühafizəsi və xarici təcavüzdən qorunması

problemi bütün dünya dövlətləri üçün ən faktiki problemlərdən biridir. Keçmiş SSRİ dövründə bu prinsipə heç vaxt əməl olunmayıbdır. Həmin vaxt mərkəz ölkədə sənayenin yerləşdirilməsi ilə bağlı qərar verirdi. Nəticədə də Azərbaycanda ekologiya pis vəziyyətə düşmüşdü.

Azərbaycan Respublikasındakı sənaye istehsalının yerləşdirilməsi üçün elmi cəhətdən təsdiq edilmiş prinsiplərlə yanaşı, diqqətdən kənar qalmayan cəhətlər də nəzarətdə saxlamaq lazımdır. Bu xüsusiyyətlərə aşağıdakılar daxildir:

- Gələcəkdə sənayenin sahə və regional strukturlarının zənginləşdirilməsi və optimallaşdırılması;
- Azərbaycan Respublikasının sənaye profilini müəyyənləşdirən neftin getdikcə tükənən və bərpa olunmayan təbii sərvətlərdən birinə çevrilməsi;
- Xammaltutumlu sənayesinin inkişafından elmtutumlu və əmək sənayesinin inkişafına keçid edilməsi;
- Təbii-iqtisadi olan imkanların reallaşdırılmasında yeni müəssisələrin və bu müəssisə filiallarının yerləşdirilməsinin dəqiq yoxlanılması;
- Miqrasiya sahəsində laqeydliyin mövcud olması və burada artıq əmək resurslarından həmin yerlərdə istifadəyə nail olunması;
- Müəssisə və ya filialın yerləşəcəyi regionu seçərkən əhalinin ənənəvi sənətkarlığı, dini adət-ənənələri və s. amillərin nəzərə alınaraq buna diqqət yetirilməsi,
- Sənaye istehsalında beynəlxalq əməkdaşlıq və regionun əlverişli coğrafi-nəqliyyat şəraitinin olması.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində yuxarıda göstərilən prinsiplərin nəzərə alınması yerlərdə istehsalın səmərəli formada təşkili baxımından çox vacibdir. Çünki, rayonda istehsalın təşkili prinsiplərinin müəyyən edilməsində yol verilən səhvlərin sonradan düzəldilməsi ciddi itkilərlə müşayiət olunmasına səbəb olur.

Sənayelər dəyər zəncirində dərəcələrinə görə təsnif edilir ki, bu da onların yerləşdiyi yer haqqında aydın təsəvvür yaradır. Məsələn, ilk baxışda sənayelər bir-

birinə bənzəsə də, diqqətlə baxsaq, onların xəritədə müxtəlif ərazilərdə yerləşdiyi aydın olur. İstənilən ölkənin, o cümlədən Azərbaycanın iqtisadi sabitliyinin dayandığı əsas sütunlardan biri də sənayedir. Beləliklə, bu sabitliyi təyin edərkən bu amil nəzərə alınmalıdır. Onların hansı ərazidə yerləşdiyini bilmək üçün hər bir müvafiq sənaye qrupunu bir-bir nəzərdən keçirəcəyik.

Çox sayda sənaye sahəsinə malik olan birinci sektor gəmiçilik, aviasiya və ticarəti əhatə edən nəqliyyat sektorudur. Bu sənayelərdən bəziləri nəqliyyat sənayesində mühüm rol oynayan irimiqyaslı əməliyyatlardır. Bunlara dəniz, hava və avtomobil nəqliyyatı ilə yüklərin daşınması daxildir.

İkincisi, iqtisadiyyatın ən mühüm sahələrindən biri olan istehsal sektorudur. İstehsal sektoruna istehsal, maşınqayırma və toxuculuq kimi sənaye sahələri daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal sektoru kifayət qədər böyükdür.

Üçüncü sektor ticarət sektorudur. Azərbaycanda iri ticarət şirkətlərinə rast gəlinir. Ölkə dəniz, quru və hava nəqliyyatı ilə beynəlxalq yük daşımaları üçün mühüm mərkəzə çevrilib ki, bu da məhsulların idxalını və ya ixracını mümkün edir.

Dördüncü sektor xidmət sektorudur. Xidmətlər sektoruna bank işi, sığorta və s. kimi çoxlu sənaye sahələri daxildir. Xidmətlər sektorunun iqtisadiyyata böyük təsiri var. Maliyyə sektorunda böyük rol oynayan bir sıra banklar var.

Beşinci sektor mədən sənayesidir. Bu sektorda əsas sənaye növü alüminium, mis, polad, qurğuşun və sink daxil olmaqla altı kateqoriyaya bölünə bilən metal ticarətidir. Mədən sənayesi bütün iqtisadi sektorlarda yer tutur və iqtisadiyyata böyük təsir göstərir. Sənayelər dəyər zəncirindəki dərəcələrinə görə təsnif edilir ki, bu da onların harada yerləşdiyi barədə aydın təsəvvür yaradır.

Altıncı sənaye kənd təsərrüfatı sektorudur. Bura buğda, üzüm, pomidor, kartof və başqa ərazilərdəki kimi ənənəvi kənd təsərrüfatı məhsulları daxildir.

Yeddinci sektor səhiyyə sənayesidir. Buraya tibbi xidmətlər, apteklər və ümumiyyətlə xəstəxanalar daxildir. Azərbaycanda son illər dərman sənayesi inkişaf edib. Hazırda çoxlu dərman preparatları istehsal edən müəssisələr var.

Səkkizinci sənaye müəssisi kimi heyvandarlıq sahəsi ilə məşğul olan qrupları göstərmək olar. Heyvandarlıq sektoru ət, yumurta, süd və yun sənayesi sahələrində yer alır.

Doqquzuncu sənaye sektoru turizm sektorudur. Azərbaycanda dünyada kifayət qədər populyar olan bir çox turizm istiqamətləri var. Turizm sənayesi ölkəyə məşğulluq və gəlir gətirir.

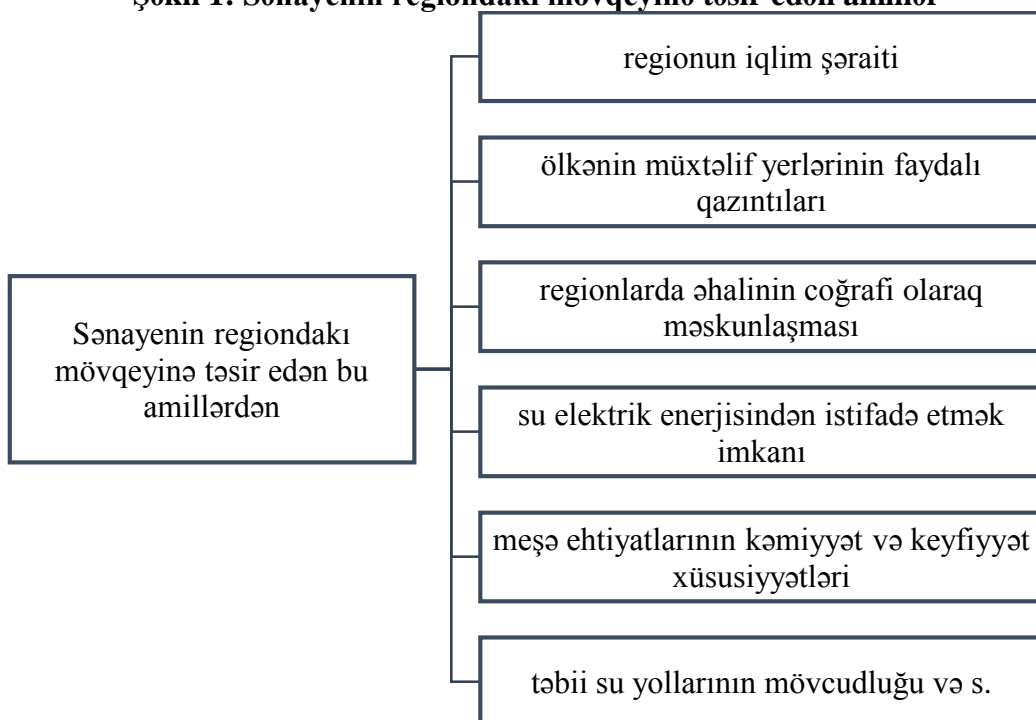
Onuncu sənaye sənayesi tikinti materialları və tikinti texnologiyası istehsalı və xidmətləridir. Bu sənaye sahəsinə Azərbaycanda sənaye istehsalının əsasını təşkil edən betonqayırma, şüşə, keramika və digər sahələr daxildir.

Bundan əlavə, işğaldan azad edilmiş torpaqların strateji relyejinin analizi zamanı arıçılıq sahəsinin daha da inkişaf etdiriləcəyini gözlənilir.

Rayonda sənaye müəssisələrinin yerləşdiyi yerdə elmi əsaslandırılmış prinsiplərə riayət edilməsi ilə yanaşı, bu proseslərə təsiri olan müxtəlif amilləri də nəzərə almaq lazımdır. Rayonda sənayenin yerləşməsinə əmək ehtiyatları, təbii amillər, texniki amillər, nəqliyyat amilləri, istehsalın ictimaiyyətdəki təşkili formaları və sosial olan amillər təsir göstərə bilər. Bütün bu amillər də bir-biri ilə bağlıdır. Onların sənayenin yerləşdirilməsinə təsir dərəcəsi ölkədə müxtəlif iqtisadi rayonlarındakı məhsuldar qüvvələrinin inkişafı səviyyəsindən, müxtəlif sənaye sahələrinin iqtisadi xarakterlərindən asılıdır. Gələcək dövrdə müəssisələrin tikintisinin və istifadəsinin iqtisadi göstəriciləri bu amillərin düzgün olaraq nəzərə alınmasından asılı olur.

İndi isə sənayenin regiondakı mövqeyinə təsir edən bu amillərdən bəzilərinin xüsusiyyətlərinə nəzər salaq. Qeyd olunduğu kimi, rayonda sənaye müəssisələrinin mövqeyinə təsir edən amillərdən biri də təbii amillərdir. Bu təbii amillərə aşağıdakılar daxildir:

Şəkil 1: Sənayenin regiondakı mövqeyinə təsir edən amillər

Mənbə: müəllif tərəfindən aparılan tədqiqat nəticəsində tərtib edilmişdir.

Sənaye istehsalının yerləşməsinə təsir edən təbii amilin formaları ayrı-ayrı sahələrin yerləşməsinə xüsusi təsir göstərir. Odur ki, dağ-mədən sənayələrində, hidroenergetikada təbii şərait müəssisələrin tikintisinin və istifadəsinin bütün texniki-iqtisadi göstəricilərinə birbaşa təsir göstərməkdədir. Bölgədəki faydalı qazıntı yataqlarının təbiəti, ehtiyatlarının kəmiyyət xüsusiyyətləri, faydalı qazıntıların fiziki-kimyəvi xarakteri mədənçıxarma sənayesinin təmərküzləşmə səviyyəsini, istehsal üsullarını, çıxarılacaq maddələrin ilkin emalının xarakterini müəyyənləşdirir (Bayramov R.D., 2020: s.297-302).

Əlverişli təbii şəraitin mövcudluğu daha az istismar xərcləriylə iri su elektrik stansiyalarının yaradılmasına imkan verir. Təbii şərait də mədən sənayesinin yerləşməsi vasitəsilə bir sıra istehsal sahələrinin yerləşməsinə təsir göstərməkdədir. Odur ki, qara və əlvan metallurjiya üçün müəssisələri filizin hasil olduğu yerdə, ağac emalı müəssisələri isə ağacın tədarükü olan yerdə, enerji tutumlu ərazilər isə çox vaxt yanacaq və elektrik mənbələrinə yaxın olduğu yerdə yerləşdirilməlidir.

Təbii amilin formasından biri olan su ehtiyatları bir çox sənaye sahələrinin, məsələn, qara metallurgiyanı, hidroenergetikanı, kimya sənayesini və başqa müəssisələrin yerləşməsinə mühüm təsirlər göstərir. Bölgədə su ehtiyatlarının kifayət qədər olmaması, metallurgiya üçün kifayət qədər xammal olsa belə, qara metallurgiya zavodlarda bu sənayenin yaradılmasını gecikdirə bilər.

Təbii amil olaraq iqlim şəraiti özü də sənayenin yerləşməsinə müəyyən dərəcədə təsir göstərir. Soyuq iqlimi olan bölgələrdə müəssisələri qurarkən, isti iqlimi olan bölgələrə nisbətən əsas vəsait qoyuluşları və bunların istismar xərcləri daha yüksək olur.

Qeyd etmək olar ki, müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqisinin yüksək səviyyədə olması səbəbindən sənaye istehsalının yerləşdirilməsinə təsiri olan təbii amillərin təsirləri texniki amillərlə qismən də olsa zəiflədilmişdir. Deməli, təbii amillər sənaye müəssisələrinin xammal əsasında tutduğu mövqedən asılıdırsa, təbii ehtiyatların mövcudluğu, texniki amillər bir çox hallarda bu məsələdə gərginliyi xeyli azaldır. Mineral xammalın və yanacaqın hasilatı, emalı və saflaşdırılması üçün yeni-yeni üsullar əvvəllər istifadə olunmayan yataqların uğurla sənaye istifadəsinə çıxarılmasına şərait yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, burada elmi-texniki tərəqqi təbii amillərin bir çoxunun sənaye sahələrinin vəziyyətinə təsirini sadəcə zəiflədə bilər, lakin tamamilə aradan qaldırması mümkünsüzdür. Buna görə də burdakı müasir şəraitdə dövlət və ya sənaye fəaliyyətiylə məşğul olan hər bir sahibkarların başlayacağı sənayenin yerini planlaşdırarkən, müəssisələrin qurulacağı bölgəni seçmək və istehsalatda ixtisaslaşmaq üçün hər bir variantı iqtisadi cəhətdən dəyərləndirməlidir və ən sərfəli variant seçilməsinə üstünlük verilməlidir.

Müasir şəraitdə bu elmi-texniki tərəqqinin ən əsas istiqamətlərindən də biri olan kimyalaşmanın işğaldan azad edilən rayonlardakı sənaye istehsalının yerinə təsiri getdikcə artır. Beləliklə, maddələrin kimyəvi təmizlənməsi emal sənayesini təbii şəraitin təsirindən qismən olaraq azad edir. Bunlardan əlavə, elmi-texniki

tərəqqi nəticəsində kimyalaşmanın əhatə dairəsinin genişlənməsi müxtəlif xassələrə və növlərə sahib enerji və xammalın emalı üçün yeni imkanları yaradır.

Elmi-texniki tərəqqinin digər sahələrindən olan avtomatlaşdırmada və kompleks mexanikləşdirmədə də sənaye istehsalının yerinə böyük təsir göstərir. Beləliklə də, təbii amil kimi burada mövcud işçi qüvvəsi çatışmazlığının təsirlərini azaldır, bununla da sənaye istehsalının əmək ehtiyatları məhdud olan regionlarda yerləşməsinə şərait yarada bilər.

Regionda sənaye istehsalının səmərəli yerləşdirilməsi üçün yuxarıda sadalanmış amillərlə yanaşı ayrı-ayrı sahələrin yerləşmə xarakterləri də nəzərdə alınmalıdır. Sənaye sahələri ərazi üzrə yerləşdirilərkən aşağıda olan xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır:

– ölkənin iqtisadi rayonları üzrə sənaye sahəsində istehsal olunan məhsulların iqtisadi təyinatı, istehlak miqyası və kütləvilik dərəcəsi;

– sahənin texniki əsasları, tətbiq olunan texnologiyanın xarakteri, istehsalın enerji və istilik tutumları, suya tələbatlılıq dərəcəsi, istehsalat tullantılarının xarakterik xüsusiyyəti və s.;

– istehlak edilən ilkin xammalın xarakterini, xammal ehtiyatlarının ölkədə paylanma dərəcəsini, sənaye xammalının ən əsas növlərinin daşınmasının xüsusiyyətlərini;

– müəssisənin növü, onun strukturu, ölçüsü, ixtisaslaşmanın xarakterləri və kombinəlmə mümkünlüyü;

– bu sahənin rayondakı iqtisadi kompleksinin ixtisasına və profilinə təsiri dərəcəsi, iri yaşayış məntəqələrinin formalaşmasına müəssisələrin təsiri.

Xülasə olaraq, rayonda sənaye istehsalının təşkilinə təsir edə biləcək hər bir amillər və xüsusiyyətlər elmi cəhətdən yoxlanılmalı və ayrı-ayrılıqda hərtərəfli öyrənilməlidir.

1.3. Sənaye müəssisələrinin və sənaye parklarının quruculuq prosesinin iqtisadi əsaslandırılması metodologiyası

Azərbaycan hazırda biznes üçün cəlbedici mühitin yaradılması istiqamətində iqtisadi siyasət həyata keçirən ölkələrdən biridir ki, bura həm də infrastrukturun inkişafı, həm də sənaye müəssisələrinin və sənaye parklarının tikintisi daxildir. Məlumdur ki, bu proses əsas kapitalla investisiyalar üzərində qurulur. Lakin onun cəmiyyət üçün müsbət və mənfi xarici təsirləri var.

Sənaye müəssisələrinin və sənaye parklarının tikintisi prosesinin iqtisadi əsaslandırılması metodu ölkə üçün əhəmiyyətli müsbət xarici təsirlər yaratmağa qadir olan spesifik xüsusiyyətlərə malik yeni investisiya layihəsinin yaradılmasına əsaslanır. Bu üsul infraquruculuq xüsusi diqqət yetirməklə tikilməkdə olan biznes obyektləri ilə bağlı mənfi xarici təsirlərin necə aradan qaldırılacağını göstərir. Eyni zamanda, bu üsul investisiyalar üçün gəlirlilik potensialının artması səbəbindən layihə tərtibatçıları üçün əlavə dəyər təmin edir.

Təklif olunan metodologiyanın mahiyyəti sahibkarlıq subyektlərinin ödədiyi vergilərdən gəlirlər, sosial müdafiə fonduna və fərdi istehlaka xərclər, o cümlədən dolayı təsirlər baxımından dövlət büdcəsinə səmərəli təsirdən ibarətdir (Məmmədov S.M, 2020: s.223-228). Bu metodda əlavə dəyər anlayışı müəyyən tədbirlər görülmədiyi halda dövlət büdcəsinin əldə edə biləcəyi ilə müqayisədə əldə edilən gəlirlər kimi müəyyən edilir. Bu üsul inkişafın həm birbaşa, həm də dolayı təsirlərini qiymətləndirməyə imkan verir.

İqtisadi cəhətdən sənaye müəssisələrinin əsaslandırılaraq yerləşdirilməsi, ölkənin əmək ehtiyatları və təbii sərvətlərindən səmərəli istifadəsi, effektiv olmayan daşınma xərclərinin azaldılması burdakı əhəlinin sənaye məhsullarına olan tələbatının daha da dolğun formada ödənilməsinin əsasını təşkil edir.

Sənaye müəssisələrinin enerji ehtiyatlarına və xammal resurlarına yaxın yerləşməsi rayonun inkişafına, o cümlədən xammal ehtiyatları və enerji ehtiyatlarıyla zəngin olan ətraf sahələrin öyrənilməsinə və inkişaf etdirilməsinə,

kompleks istifadəsinə şərait yaradır. Ağır sənaye obyektlərinin belə enerji mənbələri və xammal resurslarına yaxın yerləşdirilməsinin iqtisadi əsaslandırılması üçün lazımsız xərclərdən qurtulması deməkdir. Digər tərəfdən, hazır məhsulları istehsal edən yüngül sənaye müəssisələri istehlakçıya daha yaxın yerləşir. Bu, iqtisadi cəhətdən əsaslandırılıb ki, hazır məhsullar istehlakçıya çatdırılarkən ziyanə səbəb olmasın və müəssisələrin lüzumsuz yol xərclərindən xilas olsun (Allahverdiyeva S.M., 2020: s.185-186). Bu hər iki halda əsas məqsədi istehsalın səmərəliliyini artırmaq, habelə əmək məhsuldarlığını artırmaq və istehsal xərclərini azaltmaqdır.

Ölkədə müəssisələrin və istehsal qruplarının yerləşməsi həmişə elmi əsaslandırmanı tələb edir. Bunun üçün də xüsusi üsullar mövcuddur, bunların yardımını ilə yerləşdirmə variantları analiz edilir, istehsalın səmərəliliyi və təsərrüfatın ərazi təşkilinin effektivliyi qiymətləndirilir. İstehsalın yerləşməsində yüksək səmərəliliyə nail olmaq elm və təcrübənin əsas vəzifəsidir.

Ümumiyyətlə, regional istehsal yerini iqtisadi əsaslandırma üsullarına aşağıdakı mühüm mərhələlər daxildir:

- Müasir inkişafı və yerləşdirmə analizi;
- Sənayenin və ayrı-ayrı müəssisələrin gələcək inkişafı üçün əsas amillərin və şərtlərin müəyyənəşdirilməsi;
- Variantların seçilməsi və optimal inkişaf variantının müəyyənəşdirilməsi.

İstehsalın inkişafı və yerləşdirilməsindəki qeyri-mütənasibliklər (ayrı-ayrı mərhələlərdəki fərqlər) növbəti mərhələdə, istehsal ehtiyatları araşdırılır, yəni işlənmə və yerləşdirmə qüsurları müəyyən edilir və onların təkmilləşdirilməsindəki yollar müəyyən olunur. Bu zaman aşağıda olan göstəricilər nəzərə alınır:

1. maya dəyəri;
2. məhsulun dəyəri baxımından istehsalın həcmi;
3. xammal resurslarının təminatı;
4. material tutumu;
5. rentabellik və ya gəlirlilik;

6. kapital qoyuluşları;
7. enerji tutumları;
8. əmək məhsuldarlığındakı göstəricilər;
9. əsas fondların dəyəri, kapitalın səmərəliliyi, istehsal müəssisələrinin hərəkətliliyi.

İstehsalın inkişafında mühüm amil istehsal-texniki xüsusiyyətlərin və bu sahədə elmi-texniki tərəqqinin səviyyələrinin nəzərə alınmasıdır. Beləliklə, eyni məhsulu müxtəlif texnoloji proseslərin köməyi nəticəsində istehsal edən müəssisələr bir çox yerləşdirmə amilləri ilə xarakterizə olunmaqdadır.

Bir çox istehsalın yerləşdirilməsinə görə resurs faktoru çox vacib rol oynayır. Müxtəlif sənaye sahələri və burdakı struktur bölmələri öz istehsal və texnoloji xüsusiyyətlərinə görə göstəricilərə əsasən məhsul vahidinin istehsalı üçün nəzərdə tutulmuş resursların dəyərini nəzərə almaqla enerji, su, material, əmək, kapital imkanlarını fərqləndirirlər. İstehsal yerində ekoloji faktorların rolunun güclənməsi ilə bağlı olaraq istehsalın ətraf mühitə mənfi təsirlərinin azalma səviyyəsini xarakterizəsinə ekoloji istehsal gücü göstəriciləri (standartlar və normativlər) mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstehsalın yerləşdirilməsində istehlak amili və nəqliyyat sistemi də vacib əhəmiyyəti vardır. İstehlak amilləri və nəqliyyat sisteminin nəzərə alınması üsullarından biri istehsalın və satışın inkişafının iqtisadi hədlərini və bərabər nəqliyyat- istehsal xərclərini müəyyən etməkdir.

Elm tutumlu istehsal həyata keçirilərkən elm mərkəzlərinin və ixtisaslı kadrların olması, bu elmin öyrədilməsindəki imkanlar nəzərə alınmalıdır (Əliyeva X.Q., 2020: s.324-327).

Sənaye müəssisələrinin yerləşdirmə variantlarının iqtisadi səmərəliliyinin meyarı müxtəlif yerləşdirmə variantlarında məhsulların istehlakçılara daşınma dərəcəsi və ümumi istehsalın maya dəyərinin aşağı düşməsidir.

Yerləşdirmə variantlarında müqayisəli iqtisadi səmərəliliyin göstəriciləri investisiyaların iqtisadi effektivliyini müəyyən etməyə görə istifadə olunan

göstəricilərdir. Keyfiyyət təhlili yerləşdirmənin effektivliyini müəyyən etmək üçün çox vacibdir. Bunun səbəbi, bu yerləşdirmənin nəticələrinin çox zaman uzun müddətə özünü büruzə verməsi, səmərəliliyin ölçülməsini çətinləşdirir. Ən səmərəli yerləşdirmə variantı çəkilən xərclərin minimuma və ya burada xalis cari dəyərin maksimum həddə bərabər olduğu variant sayılır.

Rayonların qeyri-bərabərliyi istehsal məsrəflərinin səviyyəsində, investisiyaların həcmində, istehsal xərcləri ilə qeyri-istehsal fondları arasındakı nisbətdə özünü göstərir. Odur ki, hər hansı istehsalın ərazidə yerləşdirilməsi əsaslandırılarkən müxtəlif regionlar arasında fərqləri də nəzərə almaq lazımdır. Əks təqdirdə, seçilən yaşayış sahəsinin iqtisadi səmərəliliyi pisləşəcəkdir.

Yerləşdirmə variantlarının müqayisəli iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsində vacib məsələ variantların istehlak edilən məhsulun maya dəyərində görə müqayisəsidir. Bunun üçün də variantlar üzrə istehsal məsrəfləri təkcə müəssisələrdə deyil, həm də daşınma xərcləri, yüklərinin daşınması və boşaldılması xərcləri, onların saxlanması xərclərini müəyyən olunmaqla hesablanmalıdır. Nəqliyyat xərcləri müəyyən edilərkən quru və su yollarındakı vəziyyəti, iqlim şəraiti, istehsal məntəqələrindən istehlak məntəqələrindək olan məsafə və daşıma xərclərinə təsir edən digər şərtlər nəzərə alınmalıdır. Nəqliyyat xərclərinin kəmiyyət göstəriciləri nəqliyyat avadanlığı, dövriyyə həcmi, sərbəst nəqliyyat vasitələrindən istifadə nəzərə alınaraq müəyyənləşdirilir.

Yerləşdirmə variantlarının müqayisəli effektivliyini hesablayarkən, məhsulu istehlak edən ümumi bölgələr üçün orta maya dəyərdən istifadə edilməlidir. Orta maya dəyəri məhsulun istehsalına çəkilən xərclərə, istehlak məntəqəsinə qədər daşınma xərclərinə, məhsulun müvafiq istehlak limitinə, məhsulun ümumi istehlakında ayrı olan maddələrin nisbətinə görə hesablanma aparılır.

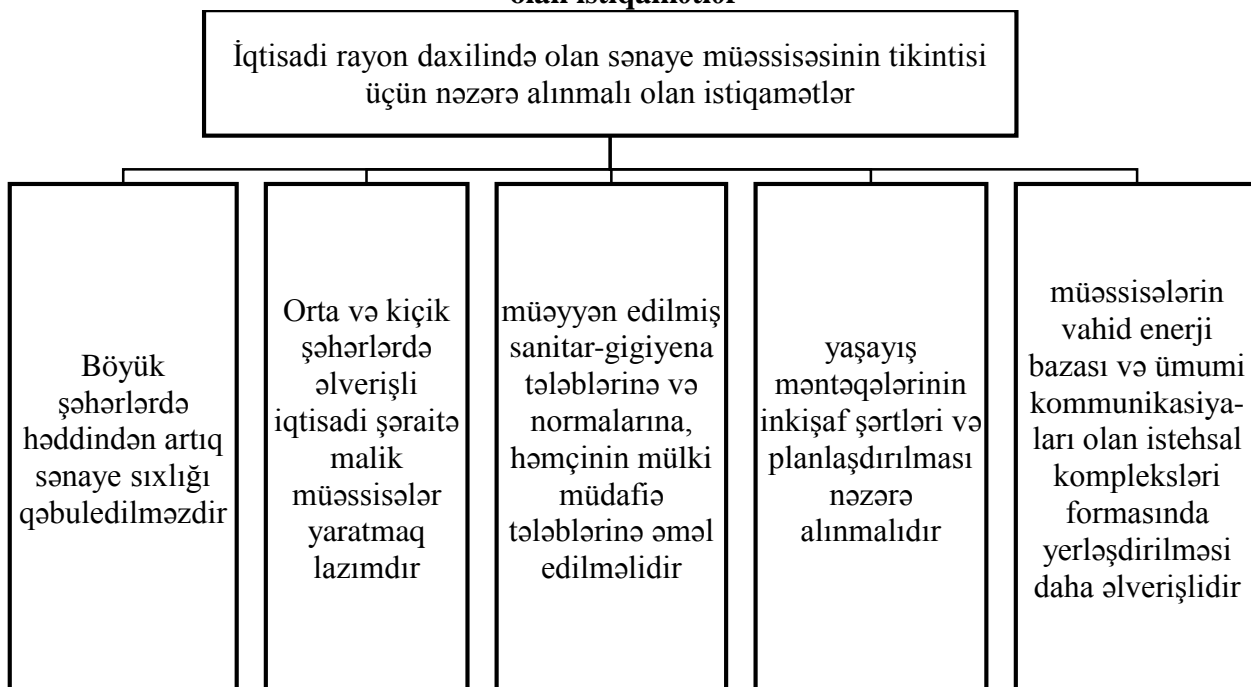
İqtisadi səmərəlilik təkcə yerləşdirmə variantlarının əsası fondların qiymətindən deyil, həm də müəssisələrin yerləşdirilməsi şərtlərinə uyğun olaraq yaradılmış qeyri-istehsal aktivlərinin maya dəyərindən asılıdır. Ona görə də qeyri-

istehsal fondlarının yaradılması ilə bağlı əlavə məsrəflərin nəzərə alınması lazımdır. Bir qayda olaraq da sənaye obyektlərinin tikintisi rayonun müvafiq iqtisadiyyatına və təbii sərvətlərinə ziyan vurur. Aydındır ki, sənaye tikintisiylə bağlı itkilər nəzərə alınmalı və bərpa xərcləri müəssisənin yerləşdiyi ərazinin ümumi dəyərinə daxil olunmalıdır.

Buraya yerləşdirmə variantların müqayisəli olan iqtisadi səmərəliliyi, xammal və yanacaqın sərfi, işçilərin orta istehsal əmsalı və s. müəyyən etmək üçün texniki-iqtisadi göstəricilərin sistemdən geniş istifadə olunması lazımdır. Yerləşdirmə variantlarındakı müqayisəli iqtisadi səmərəliliklərinin müəyyən edilməsi məhsulun tam investisiya qoyuluşarı və maya dəyərini uçota almağının nəzərə alınmasını əsaslanır.

İqtisadi rayon daxilində olan sənaye müəssisəsinin tikintisi üçün yer seçimi həm tikintinin iqtisadiyyatına (müddəti və dəyəri), həm də istifadəyə verildikdən sonra müəssisənin iqtisadi səmərəliliklərinə təsir göstərir. Həmin tikinti sahəsini iqtisadi cəhətdən əsaslandırarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

Şəkil 2: İqtisadi rayon daxilində olan sənaye müəssisəsinin tikintisi üçün nəzərə alınmalı olan istiqamətlər

Mənbə: müəllif tərəfindən aparılan tədqiqat nəticəsində tərtib edilmişdir.

Sənaye müəssisələrinin tikinti sahəsinin əsaslandırılmasında rayonun yerləşməsi ilə bağlı amillər də nəzərə alınmalıdır.

Nəqliyyat xərclərinin azaldılması üçün tikintidə seçilmiş yer xammal mənbələrinə və burdakı hazır məhsulun istehlak ərazilərinə mümkün qədər yaxınlaşdırılmalıdır. Bu zaman müxtəlif növ xammalın və hazır məhsulların daşınma qabiliyyəti - çəkisi, həcmi, onun xarakteri və s. nəzərdə tutulmalıdır.

Seçilmiş tikinti sahəsində nəqliyyat yollarının olması və ya onların tikintisi üçün əlverişli şəraitin olması, həddindən artıq kapital qoyuluşu və əsaslı vəsait qoyuluşlarını tələb etməyən enerji mənbələrinin, tikinti materiallarının, su təchizatı mənbələrinin olması ilə xarakterizə edilməlidir.

Müəssisənin yerini seçərkən hər bir sektor öz tələblərini təqdim edir. Nümunə olaraq, metallurgiya zavodunun tikintisi üçün sahə seçilərkən onun yaxınlığında xammalın olmasına, uzaqda yerləşməyən tikinti materiallarının mövcudluğuna, metallurgiya zavodunun fəaliyyəti üçün zəruri olan odadavamlı materialların mövcudluğuna diqqət yetirilir. Həsiledici sənayesində müəssisənin yerləşdiyi yerin seçilməsində ən əsas problem qazıntıların kəmiyyət və keyfiyyətinin iqtisadi qiymətləndirilməsidir.

Bir müəssisənin yerləşdirilməsi üçün ən uyğun variantları müqayisə etmək və onun optimalını tapmaqda bir çox iqtisadi göstəricilərdən istifadə olunur, onların da əsasları aşağıdakı kimidir:

- aidiyyəti sahələr -xammal və yanacaq, su təchizatı, enerji, nəqliyyat, inzibati binaların tikintisi nəzərə alınmaqla tikilməkdə olan müəssisənin enerji blokuna əsas kapitalla investisiyalar qoyuluşları;

- məhsulun maya dəyəri, habelə istehlakçıya çatdırılması dəyəri;
- xalis cari dəyər göstəricisi;
- əsas vəsaitlərin ödənmə müddəti və ya səmərəlilik əmsalı.

Dövlətimiz yalnız sənaye müəssisələrinin deyil, həmçinin sənaye parklarının salınması istiqamətində ciddi addımlar atmaqdadır. Prezident İlham Əliyev tərəfdən

“Ağdam Sənaye Parkının yaradılması” ilə bağlı fərmanı imzalanmışdır (<https://president.az/articles/51773>, 2021). Bu fərmanda deyilir ki, AR-ın işğaldan azad olunmuş torpaqlarının milli iqtisadiyyata sürətli formada inteqrasiyasını, davamlı inkişafını, eləcə də yaşayış şəraitini təmin etmək məqsədilə genişmiqyaslı tikinti və bərpa işlərinin aparılması həyata keçirilir.

Rayonun iqtisadiyyatında uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafı aspektlərinə və milli prioritetlərə əsasən inkişafı üçün müasir və səmərəli istehsal, xidmət və ticarət infrastrukturunu yaradılmalıdır, habelə innovativ texnologiyalara investisiyaların cəlb edilməsi (Allahverdiqızı F., 2020: s.7), sənaye potensialının reallaşdırılması, sənaye potensialı reallaşdırılması, zəruri təşviq mexanizmləri işlənib hazırlanması, təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq şərait yaradılması xüsusi rol oynayır.

İşğaldan azad edilmiş Ağdam rayonunda əlverişli coğrafi mövqe, sosial-iqtisadi inkişaf imkanlarının mövcudluğu, gələcək yük axınlarının intensivləşməsi və digər əsas logistika potensialın mövcudluğu rayondakı müasir infraquruktura sahib sənaye parkının yaradılması vacib edir (Gülməmmədov İ.T., 2020: s.239-243).

Müəyyən edilmişdir ki, Ağdam Sənaye Parkı (ASP) sahibkarlıq fəaliyyəti üçün lazımi infraquruktura və idarəetmə strukturlarına malikdir, ondan müasir texnologiyaların tətbiqi ilə sənaye sahəsi üzrə rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı, emalı və təkrar emalı, habelə satışı üçün istifadə olunması, tədarük edilməsi burada sahibkarların fəaliyyətinə və inkişafına kömək edəcək sahədir.

ASP-nin fəaliyyətlərinin təşkili, idarə edilməsi və burdakı inkişafı ilə bağlı tədbirlər Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində olan İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyi tərəfindən həyata keçirilir.

İqtisadiyyat Nazirliyinin Ağdam Sənaye Parkındakı ərazisində infraqurukturun, yəni elektrik, qaz, su, kanalizasiya, istilik enerjisi, rabitə, yanğından mühafizə, nəqliyyat, inzibati, istehsalat, sosial və digər infraquruktura obyektlərinin yaradılması, onların dəstəklənməsi, təşkili və səmərəli həyata keçirilməsində

sahibkarlığın digər xidmətlərin göstərilməsi üçün Agentliyə köməklik etməli və Ağdam Sənaye Parkında sənaye məhsullarının istehsalı, xidmətlər üzrə göstərmək, emalı üzrə prioritetləri müəyyən etmək və bundan irəli gələn digər bütün məsələlərin həlli üçün bu sahədə fəaliyyət göstərməsi lazımdır.

II FƏSİL. RESPUBLİKANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ BÖLGƏLƏRİNDƏ SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN ƏRAZİ ÜZRƏ TƏŞKİLİ

2.1. Respublikanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində sənaye istehsalı vəziyyətinin təhlili

Qarabağ bölgəsi qədim tarixə, nadir maddi-mədəni irsə, zəngin flora və faunaya, müxtəlif yerüstü və yeraltı sərvətlərə malik olmaqla təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Cənubi Qafqazın ən mühüm bölgələrindən biridir. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi Qarabağ bölgəsinin otuz ilə yaxın işğalı ölkəmizə dağıdıcı iqtisadi və mədəni ziyanlar vurub. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması xalqımızın çoxəsrlik tarixində mühüm yer tutur. Azərbaycan xalqı dövlət sərhədlərini bərpa etməklə ötən əsrdə ən böyük hərbi və diplomatik qələbəyə nail olub. Qələbəni əbədləşdirmək üçün öz doğma yurdlarından məcburi köçkün düşmüş insanların geri qayıtması təmin edilməlidir. Bu Böyük Qayıdış həm vətəndaşlarımızın azad edilmiş ərazilər üzrə davamlı məskunlaşması, həm də bu ərazilərin ölkəmizin iqtisadi fəaliyyətinə inteqrasiyası üçün bir körpü olacaq.

İşğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi iqtisadi əlaqələrin bərpasına, hərtərəfli elmi tədqiqatların aparılmasına, eləcə də bu ərazilərin zəngin tarix və mədəniyyət abidələrinin hər birinin bərpasına geniş imkanlar yaradır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, sənayenin inkişaf mərhələləri və artım templəri ölkənin gəlirlərinin səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir. Aparıcı yüksək texnologiyalı və əmək tutumlu müəssisələr ölkənin daxili inkişafından asılıdır. İşğaldan azad olunmuş bölgələrdə yeni sənaye müəssisəsinin yaradılması və yüksək ekoloji tələblərə cavab verən istifadəsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu günün aktual məsələlərindən biri də işğaldan azad edilmiş ərazilərdə əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsidir. Nəzərə alsaq ki, işğaldan azad edilmiş rayonların əksəriyyəti kənd təsərrüfatı rayonlarıdır, eləcə də yüngül sənayenin xammalının

bazası kənd təsərrüfatı məhsullarıdır, bu sahənin inkişafında böyük perspektivlərin olduğunu deyə bilərik.

Sənaye istehsalı dedikdə respublikanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində iqtisadiyyatın sənaye sektorunun məhsulunun ölçüsü nəzərdə tutulur. Sənaye sektoruna istehsal, mədənçıxarma və kommunal xidmətlər daxildir. Bu, sənaye istehsalını gələcək ÜDM və iqtisadi göstəricilərin proqnozlaşdırılması üçün mühüm alətə çevirir. Sənaye fəaliyyətləri xammalın daşınan və istifadə edilə bilən məhsullara çevrilməsi prosesidir. Başqa sözlə, sənaye istehsalı xammal və yarımfabrikatları əmək və kapitaldan istifadə etməklə hazır məhsula çevirən bütün istehsal fəaliyyətidir. Sənaye sektorunda obyektlərin yaradılması və inkişafı müxtəlif amillərdən asılıdır. Bu elementlər kapital, enerji, xammal, nəqliyyat-marketing və işçi qüvvəsidir.

Respublikanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində sənaye sektoru daxilində istehsal sənayesi həm istehsal dəyəri, həm də məşğulluq həcmi baxımından vacib önəm daşıyır. İstehsal sənayesi sektorunda üç alt bölmə var: istehlak malları, aralıq mallar və investisiya malları. İstehlak malları daxilində qida, içki, tütün, tekstil, hazır geyim, ağac, mebel və ayaqqabı kimi sənaye sahələri var. Aralıq mallara pambıqtəmizləmə, ağac məmulatları, kağız, poliqrafiya, dəri emalı, rezin-plastik kimya, neft kimyası, neft məhsulları, gübrə, sement, bişmiş gil, keramika, şüşə, dəmir-polad, əlvan metallar daxildir. İnvestisiya malları isə metal məmulatları, qeyri-elektrik maşınqayırma, kənd təsərrüfatı maşınları, elmi və peşəkar ölçü alətləri, elektrik maşınları, elektronika, yol, dəmir yolu nəqliyyat vasitələri və digər sənaye sahələrindən ibarətdir.

İşğaldan azad olunmuş bölgələrdə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi olan bu alt sektorların və ya istehsal sənayesinin formalaşdırdığı struktur ahəngdar və ya nizamlı fəaliyyət göstərən görünüşə malik olmalıdır. Bununla belə, əksər inkişaf etməmiş ölkələrdə aralıq, o cümlədən investisiya malları sənayesini vaxtında və kifayət qədər inkişaf etdirə bilməməsindən istehlak malları sənayesinin həddindən

artıq böyüməsinə səbəb olur və nəticədə balanssız sənayeləşmə baş verir. İstehsal sənayesinin daxili strukturundakı bu balanssızlıq sənaye sektorunun iqtisadiyyatda əlavə dəyərinin aşağı düşməsinə səbəb olmaqla yanaşı, həmçinin yaradılan sənayenin xammal və texnologiya baxımından xarici mənbələrdən asılı olmasına şərait yaradır.

Müasir dünyada dünya ölkələrində sənaye istehsalının artımını stimullaşdırmaqla yanaşı, iqtisadi proseslərin qlobal transformasiya sürəti durmadan artır. Sənaye sektoru milli sərvət göstəricilərində sabit artımın əldə edilməsində, eləcə də milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Sənayenin, xüsusilə yüksək texnologiyaların inkişaf tempinin sürətləndirilməsi məşğulluğun artmasına və ölkənin tarazlı iqtisadi inkişafına keçidə şərait yaradır. Bu amillər azad olunmuş ərazilərdə yaşayacaq insanların məşğulluğun artmasına və tarazlı iqtisadi inkişaf üçün sənayenin inkişafına diqqət edilməsini zəruri edir.

Respublikanın işğaldan azad olunan ərazilərində iqtisadiyyatın tarazlığı və səmərəliliyi, iqtisadi artımın olması əhəmiyyətli dərəcədə sənaye kompleksinin inkişafından, onun beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində ixtisaslaşmasından asılıdır. Müasir istehsal zəncirləri dəyişməkdə davam edir və istehsal son istehlakçılara yaxınlaşır, logistika və texnoloji xərclər azalır, layihələrin sosial komponenti dəyişir və bütün bunlar yerli iqtisadi sistemlərin inkişafına kömək edir.

Hal-hazırda sənayeləşmiş ölkələr texnologiyaların genişləndiyi bir vəziyyətə keçiblər. Təkcə bu texnologiyaların tətbiqi deyil, həm də şirkətlərə yeni kütləvi fəaliyyət rejimində fəaliyyət göstərməyə imkan verən idarəetmə sistemində texnologiyaların miqyası artır. Xüsusilə, belə texnologiyaların üç bloku var:

1. təşkilatları və demək olar ki, ölkədə bütün bölmələri əlaqələndirməyə imkan verən şəbəkə inteqrasiyasından istifadə,
2. məlumat mübadiləsi sistemi vasitəsilə insan kapitalından istifadə;
3. rəqəmsallaşdırma və çevik avtomatlaşdırma texnologiyalarını əhatə edən süni intellekt texnologiyalarından istifadə.

Mərkəzi Qarabağ təmiz, quru iqlimə və zəngin təbiətə malik Azərbaycanın bir hissəsidir. Azərbaycanın cənub-qərbində Qarabağ rayonunda mərkəzi mövqe tutur. 1988-ci ildə Azərbaycan ərazisinin 8,4%-ni, əhalinin 7,4%-ni, sənaye istehsalının 4,5%-ni təşkil edirdi. Ermənistanın işğalına qədər adambaşına düşən sənaye məhsulunun həcminə görə Bakı-Sumqayıt və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonlarından sonra üçüncü yeri tuturdu. Sənaye əsasən Xankəndi şəhərində cəmləşmişdir. Belə ki, XX əsrin 70-80-ci illərinin birinci yarısında Azərbaycanda Qarabağ bölgəsi həm respublika iqtisadiyyatının gələcək sürətli inkişafını təmin oluna biləcək elmi-texniki, kadr və istehsal potensialı yaratmışdır.

İndi əsas məqsəd Qarabağın işğaldan azad olunmuş rayonlarında ümumi daxili məhsulun artırılması, yerli və dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün yeni texnologiyaların yaradılması, mütərəqqi texnologiyaların cəlb edilməsi, ölkədə yeni məhsul və xidmətlərin buraxılması yolu ilə istehsalın səmərəliliyinin artırılmasıdır. Beləliklə, bütün təhlillər göstərir ki, Qarabağ bölgəsində sənayenin inkişafı üçün hələ böyük perspektivlər var və müvafiq proqramlar və qərarlar olduqda bu perspektivlər reallaşacaq, Azərbaycanın iqtisadi qüdrətinin və beynəlxalq nüfuzunun artmasına öz töhfəsini verəcəkdir.

Azad olunan bölgələrdə sənaye fəaliyyətləri xammalın daşınan və istifadə oluna bilən məhsullara çevrilməsidir. Sənayenin inkişafı gəlir və xammalın emalı və enerji ehtiyatlarının yaradılması üçün istifadə olunan bütün üsul və alətlər kimi müəyyən edilə bilər. Sənaye sektorunda obyektlərin yaradılması və inkişafı müxtəlif amillərdən asılıdır. Bu elementlərə kapital, enerji, xammal, nəqliyyat, marketinq və işçi qüvvəsi daxildir.

İstehsal sənayesi sənaye sektorunun ən mühüm və dinamik alt sektorudur. İstehsal sənayesi demək olar ki, bütün ölkələrdə həm istehsal dəyəri, həm də məşğulluq həcmi baxımından ən böyük paya malik olan sektordur. İstehsal sənayesi alt sektorunda üç alt bölmə var və onlar öz daxilində sənaye sahələrinə bölünür. Bu üç alt vahid; istehlak malları (yeyinti, toxuculuq, hazır geyim, ağac, mebel, ayaqqabı

və s. sənayələr), aralıq mallar (kağız, poliqrafiya, dəri və kiçik emalı, plastik kimya, neft kimyası, əlvan metallar və s.) və investisiya malları (mineral mallar, qeyri-elektrik maşınlar, kənd təsərrüfatı maşınları, elektrik maşınları, avtomobil yolları, dəmir yolları və s.) sənaye sahələri daxildir.

Sənayeləşmədə isə yeni istehsal texnikalarının istehsala tətbiqi, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, xərclərin azaldılması ilə istehsalın həyata keçirilməsi və ölkənin iqtisadi, siyasi və sosial sahədə baş verdiyi dəyişikliklər daxildir. Bu mənada sənayeləşmə cəmiyyətdə biliyin və mədəniyyətin yüksəlişi, elmi-texniki inkişafı sız bağlıdır. Sənayeləşmə təkcə sənaye sektoruna yeni investisiyaların qoyulması və istehlak mallarının istehsalından investisiya və aralıq malların istehsalına keçiddən ibarət deyil. Fərddə, ailədə və cəmiyyətdə böyük dəyişikliklərə səbəb olan sənayeləşmə həm özü, həm də yaratdığı bütün problemlər baxımından qiymətləndirilməlidir.

İstehsal çoxdan müasir iqtisadiyyatın təməli daşı olmuşdur, ölkəmizdə texnologiyanın inkişafı qida istehsalından tutmuş məişət məmulatlarına, kimya və elektronikaya qədər bütün növ sənayələr üçün prosesləri və istehsal həcmi kəskin şəkildə dəyişir. Respublikanın işğaldan azad olunmuş ərazilərin azad olunmasından sonra baş verənlər əsasən iqtisadi dəyişikliklərdən asılı olacaqdır.

Sənaye xammalın və ya yarı emal olunmuş materialların istifadəyə yararlı hala gətirilməsi vəzifəsini yerinə yetirir. Hər kəsə məlumdur ki, sənayeləşmə və sənaye dünyada sənaye inqilabından sonra ölkələrin inkişafına çox mühüm təsir göstərib. Çünki sənaye kütləvi istehsalı təmin edir və istehsalı sürətləndirir.

Sənaye məhsulları, hədəf auditoriyaların funksionallığı və istifadəçilərin ehtiyacları kimi meyarları nəzərə alaraq, sənayedə istehsal olunan son istifadəçilər üçün məhsulların ideya inkişafı ilə nəticələnən və onları yeni bir məhsul kimi layihələndirən peşəkar məhsullar adlanır.

Müasir sənaye istehsalı məhsulun və onun komponentlərinin istehsalı üçün zəruri olan prosesi əhatə edir. Sənaye inqilabından əvvəl istehsal sadəcə əl ilə məhsul

və ya mal yaratmaq demək idi. Əksər ailələr təsərrüfatlarından və ya evlərindən işləyirdilər. Sənaye İnqilabı tikiş maşını və elektrik lampası da daxil olmaqla, bu gün də istifadə etdiyimiz ixtiralara səbəb oldu (Allahverdiyev F., 2018: s.7). O, bildiyimiz kimi istehsal sənayesinin əsasını qoydu və yol açdı.

Respublikamızda işğaldan azad olunan ərazilərdə sənaye istehsalı, xammalın istifadəçiyə çatmazdan əvvəl yenidən dizayn edilməsi, funksionallaşdırılması üçün yeni məhsul kimi layihələndirilməsi və istehlakçıya təqdim edilməsi kimi izah edilə bilər. Sənaye inqilabından əvvəl məhsullar yalnız əl ilə yaradılırdısa, sənaye inqilabı və sənayeləşmədən sonra işçi qüvvəsinə ehtiyac azaldı və kütləvi istehsala başlandı. Kütləvi istehsal və sürət bu gün insanların ən çox ehtiyac duyduğu iki anlayışdır. Sürət müasir dövrdə kütlələr üçün bir zərurət olmuşdur. Bu vəziyyətdə sənaye milyardlarla insanın ehtiyac və zövqünü təmin edən ən yaxşı təşkilat olma xüsusiyyətini də göstərir.

Sənaye istehsalçıları əməliyyat səmərəliliyinə can atırlar, özəl istehsalçılar isə çevikliyə üstünlük verirlər. Hər bir layihənin fərqli olduğu xüsusi istehsalatdan fərqli olaraq, sənaye istehsalçıları bütün prosesin əvvəlindən sona qədər proqnozlaşdırıla bilmə və təkrarlanma üstünlüyünə malikdirlər. Menecerlər nəticələri ölçə və lazım gəldikdə prosesi dəyişə biləcəyi proqnozlar hazırlayırlar. Bu ölçülər daxili proseslərin təkmilləşdirilməsinə rəhbərlik edir və təchizat zəncirinin tam inteqrasiyasına kömək edir.

Respublikanın işğaldan azad olunmuş bölgələrində regionlar üzrə fəaliyyət göstərən ümumi müəssisələrin sayı iqtisadi rayonlar üzrə baxdıqda Qarabağ iqtisadi rayonu Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonundan 2020-ci il üzrə müqayisəsində 6 dəfə çox olduğunu görə bilərik. Qarabağ iqtisadi rayon üzrə işğaldan azad olunan Ağdam, Füzuli, Xocalı, Xocavənd və Şuşa üzrə ümumi fəaliyyət göstərən 31 müəssisə var. Bu da ümumi iqtisadi rayonun 40%-ni tutur. Digər tərəfdən, işğaldan azad olunmuş Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna aid ərazilərimizdə olan bütün müəssisə sayı 13-dür. Potensial baxımından Qarabağ iqtisadi rayonunda əsas təbii sərvətləri təbii

qaz, polimetal filizləri, neft, o cümlədən mərmər, tikinti daşı, sement xammalı və bir çox tikinti materialları təşkil etməkdədir. Bu ərazidəki rayonlarda yerli kənd təsərrüfatı xammalın emalına əsaslanmaqdadır. Həmçinin qida sənayesinin əsas qolları sayılan şərabçılıq, konserv məhsulları və müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalıdır. Eyni zamanda da Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda logistika mərkəzinin, müxtəlif innovativ və xidmət sənaye sahələrinin, o cümlədən də tikinti materialları üzrə istehsal müəssisələrinin yaradılması Respublikanın işğaldan azad olunmuş digər rayonları üçün də faydalı olacaqdır.

Cədvəl 1: Regionlar üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Qarabağ iqtisadi rayonu	63	65	65	71	74	78
Ağcabədi rayonu	12	12	11	12	12	13
Ağdam rayonu	9	9	10	10	12	12
Bərdə rayonu	18	19	21	23	26	26
Füzuli rayonu	10	10	12	14	12	13
Xocalı rayonu	1	1	-	1	1	1
Xocavənd rayonu	2	2	2	2	2	3
Şuşa rayonu	1	1	1	1	2	2
Tərtər rayonu	10	11	8	8	7	8
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	12	12	10	14	14	13
Cəbrayıl rayonu	4	4	3	4	4	3
Kəlbəcər rayonu	1	1	1	1	1	1
Qubadlı rayonu	2	2	2	2	2	2
Laçın rayonu	3	3	2	5	5	5
Zəngilan rayonu	2	2	2	2	2	2

Mənbə: <https://www.stat.gov.az> - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycanda yüngül sənayenin inkişafı qədim zamanlardan məlumdur. Belə ki, XIII əsrdən ölkəmizdə xalçaçılıq, toxuculuq, baramaçılıq tarixi var və yüngül sənayenin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafı Azərbaycanın qədim-ənənəvi

sahələrindən biridir. Ölkənin yüngül sənaye müəssisələri əsasən xammal emalına əsaslanan pambıq, yun, barama və dəniz nəqliyyatıdır. XIX əsrin sonlarında Qafqazın ən böyük pambıq parça fabriki və Azərbaycanda ilk tikiş fabriki Bakıda yerləşirdi. 1913-cü ildə Azərbaycanda 300 ton xam ipək, 22 min ton pambıq sapı və 4 milyon ton yun istehsal edilmişdir.

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş rayonlarında baramaçılıq sənayesinin inkişafı müvafiq yüngül sənaye müəssisələrinin fəaliyyətə başlaması üçün əlverişli şərait yaradacaqdır. Bu sahədə tarixi təcrübə mövcudluğunu nəzərə alaraq XX əsrin əvvəllərində Şuşa rayonunda 12 və Cəbrayıl rayonunda Cəbrayıl 5 olmaqla ümumi 17 ipək toxuculuq fabriki fəaliyyət göstərirdi. Bunlarla yanaşı, Şuşada 6 tullantı ipək zavodu, 2 makaralama və 3 barama emalı zavodundan ibarət sənaye müəssisələri fəaliyyət göstərirdi. Sovet dövründə Qarabağın əsas sənaye müəssisələri Şuşada və Cəbrayıl 5 idi.

Hazırda ölkəmizə yüngül sənaye məhsulları əsasən Çin və Türkiyədən gətirilir. Dünya iqtisadiyyatına təsir edən pandemiya Azərbaycanda da sənaye strukturuna yenidən baxılmasını zəruri edir. Bu baxımdan daxili bazarda idxalın yerli istehsalla əvəzlənməsi üçün şərait yaranıb.

Hazırda müasir texnologiyalara əsaslanmış yüngül sənaye avadanlıqlarının baha olması səbəbindən bu sektora böyük investisiyaların cəlb edilməsinə böyük ehtiyac var. Buna görə də, azad edilmiş torpaqlarımızda yüngül sənayenin yaradılması və inkişafı güclü dövlət dəstəyi və xarici investisiyalar hesabına həyata keçirilə bilər.

Regionlar üzrə sənaye sahələrinə baxdıqda Ağdamda 2014-2016-cı illərdə yollar döşəmək üçün ümumi 174,3 ton daş istehsal olunduğunu görə bilərik. Bundan başqa bu ərazilər statistikanın verdiyi məlumata əsasən 2018-ci ilədək un istehsalı ilə məşğul olmuşdur. Ağdam rayonunda 2011-ci ildən 2018-ci ilədək ümumi 1278,1 ton un istehsal olunmuşdur. Sənayenin istehsalında Ağdam ərazisinin bu 2 sahə ilə daha da təkmilləşdirərək ölkəmizdə sənaye sahəsinin inkişafına təkan verə bilər.

Füzuli rayonu üzrə statistik məlumatlara baxıldıqda sənaye istehsalında 2015-2018-ci illər üzrə 4702 ədəd pambıq yataq ağları, 2014-2015-ci ildə 676 ədəd taxta qapı və pəncərə, o cümlədən 2015-2018-ci illər ərzində 2125 pambıqdan hazırlanan kişilər üçün şalvarlar hazırlanırdı. Bundan başqa 2018-ci ilədək qadınlar üçün donların istehsalında bu rayonun rolu olmuşdur. 2010-2018-ci illər ərzində rayon ərazisində 3809 ədəd don istehsal edilmişdir. 2014-cü ildə sement istahsalı 0,8 min ton olmuşdur və bu sənaye sahəsi sonradan davam etdirilməmişdir. 2016-ci ildən etibarən də plastik lövhələrin istehsalında Füzuli rayonu fəaliyyətə başlamış və 2020-ci ilədək 3536,3 ton bu lövhələrdən istehsal edilmişdir. 2013-cü ildən etibarən isə Füzuli rayonu öz elektrik enerjisini təmin etməyə başlamış və 2020-ci ilədək 253,5 milyon kVt-saat enerji istehsal etmişdir.

Xocavənd rayonu isə Xocalıya nəzərən baxıldıqda nisbətən çox müəssisə və fərdi sahibkara sahibdir. Burada 2020-ci ilin son statistikasına əsasən 2 fəaliyyət göstərən sənaye müəssisəsi və 5 fərdi sahibkar var. Şuşada isə 2 müəssisə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, sənaye sahəsi üzrə qeydiyyatda olan fərdi sahibkar qeydə alınmamışdır. Xocalı rayonu üzrə 1 müəssisə və 2 nəfər sənaye sahəsi üzrə məşğul olan fərdi sahibkarlar var. Bu ərazi üzrə sənaye sahəsində canlanma olacağı hesab edilən ərazilərdəndir, lakin digər rayonlara əsasən daha çox işlər görülməlidir. Çünki sənaye sahəsi üzrə ən az təcrübəyə, müəssisə sayına, və fərdi sahibkarlara sahibdir.

Kəlbəcər rayonu 2015-ci ildən su təchizatı, və onların tullantılarının təmizlənməsi, habelə emalı üzrə fəaliyyəti mövcuddur. Lakin Kəlbəcərdə bu məbləğ 1475,4 min manata bərabər olmuşdu. Bundan başqa Laçın ərazisində emal sənayesi üzrə də fəaliyyətlərə başlanılmışdır. Belə ki, 2018-ci ildən 2020-ci ilədək sənaye istehsalatı statistik məlumatlara əsasən 361,7 min manat, geyim istehsalı üzrə isə 294,2 min manata bərabər olmuşdur. Qubadlı rayonunun da su təchizatı, və onların tullantılarının təmizlənməsi, emalı üzrə fəaliyyəti olmuşdur. Bu sənaye sahəsi üzrə gəlir 2015-ci ildə 4,1 min manat, 2017-ci ildə isə 34,9min manat olmuşdur. Statistik məlumatlara əsasən Zəngilan rayonunda 2015-2018-ci illər üzrə ümumi 4662 ədəd

yataq aqları, 6926 ədəd qadınlar üçün kostyum istehsal olunmuşdur. Son olaraq da, Cəbrayıl rayonu üzrə 2015-2020-ci illər 8437,3 min kub m. su təmizləməsi və bölüşdürülməsi üzrə, 2015-2018-ci illər üzrə isə 5842 ədəd yataq aqları, 1460 ədəd yubka-şalvarlar istehsal olunmuşdur. Ümumi nəticə olaraq bu iqtisadi rayon daha çox dərzi, geyim, su təchizatı sahələri üzrə istehsalata yönəlmişdir.

Cədvəl 2: Regionlar üzrə sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, faktiki qiymətlərlə, min manat)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Qarabağ iqtisadi rayonu	44700	57148	85860	97485	125603	114680
Ağcabədi rayonu	9475	15202	29752	38438	62330	52357
Ağdam rayonu	6841	7111	12693	12609	13731	13105
Bərdə rayonu	11617	13156	14368	14301	19525	23946
Füzuli rayonu	10298	11726	17324	16494	19575	18225
Xocalı rayonu	-	-	-	-	-	-
Xocavənd rayonu	352	346	381	225	598	648
Şuşa rayonu	12	17	7	8	8	15
Tərtər rayonu	6105	9590	11334	15411	9836	6385
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	1205	1122	4442	2823	2991	2543
Cəbrayıl rayonu	556	560	3910	2171	2251	2050
Kəlbəcər rayonu	274	251	225	253	248	224
Qubadlı rayonu	4	-	35	-	-	-
Laçın rayonu	320	253	214	376	492	268
Zəngilan rayonu	51	59	58	22	-	-

Mənbə: <https://www.stat.gov.az> - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Regionlar üzrə sənaye məhsullarının dəyəri işğaldan azad edilmiş rayonlar üzrə baxıldıqda ən çox Füzuli və Ağdam üzrə olduğunu görə bilərik. Ümumi Qarabağ iqtisadi rayonunda 31,33 milyon manat dəyərində sənaye məhsulları ümumi 28%-ni təşkil edir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu üzrə işğaldan azad edilən ərazilərimiz analiz edildikdə ümumi azalma olduğu məlum olur və 23% azalma Laçın rayonunun payına düşür.

Sənaye sektorunun vəziyyətini göstərən və istehsal fəaliyyətlərindəki artım və ya azalmaların illər ərzində müqayisəli şəkildə izlənməsinə imkan verən sənaye istehsalı indeksi, iqtisadi güvən indeksi və istehsal gücündən istifadə nisbəti kimi müxtəlif göstəricilər mövcuddur. Sənaye istehsalının ölçülməsində Sənaye İstehsalı İndeksi (Sİİ) baza ilinə nisbətən emal, mədənçıxarma, elektrik və qaz sənayelərində real məhsulu ölçən aylıq iqtisadi göstəricisindən istifadə olunur. İqtisadi güvən indeksi istehlakçıların və istehsalçıların ümumi iqtisadi vəziyyətinin qiymətləndirmələrini, gözləntilərini və meyllərini ümumiləşdirən və istehlakçı, istehsal sənayesi, xidmətlər, pərakəndə ticarət və tikinti sektorlarının gözləntilərini göstərən mürəkkəb indeksdir. İstehsal gücündən istifadə əmsalı isə iş yerləri tərəfindən bildirilmiş fiziki imkanlara əsasən ümumilikdə istehsal sənayesi və onun alt sektorları üzrə faktiki imkanlardan istifadəni göstərir.

Cədvəl 3: Regionlar üzrə sənaye istehsalının indeksləri, sabit qiymətlərlə, əvvəlki ilə nisbətən (faizlə)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Qarabağ iqtisadi rayonu	103,3	114,6	114,9	107,6	99,6	102,4
Xankəndi şəhəri	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Ağcabədi rayonu	92,6	124,8	153,9	124,0	106,5	110,9
Ağdam rayonu	109,3	100,4	89,1	97,2	105,2	90,7
Bərdə rayonu	104,3	109,6	99,9	122,7	112,2	99,8
Füzuli rayonu	110,9	112,7	106,4	79,2	104,1	87,7
Xocalı rayonu	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	-
Xocavənd rayonu	98,2	81,4	110,2	52,1	187,6	45,1
Şuşa rayonu	421,1	81,9	50,4	99,8	49,7	100,0
Tərtər rayonu	101,9	129,3	103,3	102,1	60,3	102,6
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	141,8	95,2	360,1	60,2	98,4	91,5
Cəbrayıl rayonu	93,5	93,3	651,9	57,3	97,6	92,8
Kəlbəcər rayonu	0,0	113,3	81,8	110,7	98,7	95,9
Qubadlı rayonu	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	-
Laçın rayonu	144,1	80,4	51,5	77,2	108,7	83,6
Zəngilan rayonu	86,6	119,4	98,3	35,3	0,0	-

Mənbə: <https://www.stat.gov.az> - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Respublika üzrə işğaldan azad edilmiş rayonlar Cədvəl-4 olan məlumatlara əsasən qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisində azalma olmuşdur. Ümumi olaraq baxdıqda Şuşa rayonundakı bütün sənaye məhsullarının qeyri-dövlət sektoruna aid olduğunu görə bilərik. İkinci olaraq Laçın ərazisində 2019-cu ildə 64%, 2020-ci il üzrə 57%-lə sənaye məhsulunun həcmində olan qeyri-dövlət sektoru təşkil etmişdir. Üçüncü ən çox qeyri-dövlət sahəsinin xüsusi çəkisinin çox olduğu ərazi isə Xocavənd rayonu olmuşdur. Xocavənd rayonu da qeyri-dövlət sektoru üzrə 2019-cu ildə 78%-ni təşkil edərkən, 2020-ci ildə 54% bu sektora aid olmuşdur.

Cədvəl 4: Regionlar üzrə sənaye məhsulunun həcmində qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi (faizlə)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Qarabağ iqtisadi rayonu	19,0	28,5	29,1	36,0	49,9	46,6
Ağcabədi rayonu	27,0	35,9	33,2	42,8	66,7	59,6
Ağdam rayonu	1,4	1,4	1,5	2,0	3,1	5,2
Bərdə rayonu	27,1	27,4	33,9	31,2	48,5	59,7
Füzuli rayonu	10,8	18,6	20,1	20,8	31,3	31,3
Xocalı rayonu	-	-	-	-	-	-
Xocavənd rayonu	0,0	0,0	21,3	53,0	78,2	54,5
Şuşa rayonu	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Tərtər rayonu	25,7	51,3	57,3	67,3	46,9	19,5
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	17,1	0,2	0,8	6,8	10,5	6,0
Cəbrayıl rayonu	36,6	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0
Kəlbəcər rayonu	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Qubadlı rayonu	-	-	100,0	-	-	-
Laçın rayonu	0,8	0,2	0,0	50,8	63,5	56,8
Zəngilan rayonu	-	-	-	-	-	-

Mənbə: <https://www.stat.gov.az> - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2.2. Azad olunan bölgələrdə sənayenin inkişafında maneə yaradan əsas problemlər və həlli yolları

Azad olunan bölgələrin inkişaf etmiş sənayesi onun vətəndaşlarının rifahında uğurun əsas açarı olmaqla yanaşı, dövlətin zənginliyinin və geniş miqyaslı iqtisadi imkanların təminatıdır. Sənayesinin səmərəli şəkildə inkişaf etdiyi ölkə iqtisadi cəhətdən digər dövlətlərdən müstəqildir və böyük potensiala malikdir.

Sənaye maddi istehsalın əsas sahələrindən biridir və bəşəriyyətin sosial-iqtisadi inkişafına hər gün təsirini artırır. İqtisadiyyatın bütün digər sahələri kimi sənayenin də yaxın gələcəkdə həllini gözləyən bir sıra mühüm problemləri var. Azad olunmuş ərazilərdə sənaye həm sənayenin özü, həm də onun digər sahələri üçün alətlər istehsalı, materialların, xammalların, yanacaqların çıxarılması, elektrik enerjisi istehsalı, məhsulların sonradan emalı ilə məşğul olan müəssisə və digər təşkilatların məcmusudur.

Müəssisə maddi, mənəvi, sosial faktlar və dəyərlər üçün yaradılan və davamlı olaraq müəyyən məqsədlər, qaydalar, hədəflər, prinsiplər və təşəbbüslər istiqamətində fəaliyyət göstərən və inkişafına uyğun olaraq özünü yeniləyən unikal bir quruluş formasıdır. İnstitutionallaşdırma sənayenin strukturunu və fəaliyyətini başa düşmək və təhlil etmək üçün istifadə olunan mühüm yanaşmadır. Sənayenin necə formalaşdığı, təşkilatların strukturu, fəaliyyəti və onların institutionallaşması, sosial xüsusiyyətlərlə institutlaşma arasındakı əlaqələr kimi məsələlər bu yanaşmanın araşdırılan mövzularıdır. İnstitutionallaşma sənayelərin zamanla irəliləyişi, inkişafı və bu təşkilatların fəaliyyət göstərdikləri mühitə uyğunlaşma prosesinə aiddir. Bu, qeyri-sabit və ya sərbəst təşkil edilmiş dar texniki fəaliyyətlərdən nizamlı, sabit və sosial cəhətdən inteqrasiya olunmuş strukturların yaranmasına aiddir.

İnstitutionallaşdırma məqsədlərinə formallıq əldə etmək, mövcudluğunu davam etdirmək, fərdi və təşkilati məqsədlərin harmoniyası, korporativ identiklik əldə etmək, rəsmiləşmə və peşəkarlaşma aiddir. Dünyada korporativ idarəetmə

sahəsində çoxlu araşdırmalar aparılıb. Bu araşdırmalarda vurğulanır ki, hər ölkə üçün keçərli tək bir korporativ idarəetmə modeli ola bilməz. Buna uyğun olaraq bildirilir ki, yaradılacaq model həm də ölkəyə xas olan şərtləri nəzərə almalıdır. Bununla belə, bütün ümumi qəbul edilmiş beynəlxalq korporativ idarəetmə yanaşmalarında bərabərlik (ədalətli rəftar), şəffaflıq, hesabatlılıq və məsuliyyət prinsipləri əhəmiyyət qazanır.

Bunları nəzərə aldıqda, demək olar ki, AR-ın işğaldan azad olunmuş bölgələrində qurulacaq sənaye müəssisələrində institusionallaşdırma və korporativ idarəetmə məqsədli inkişafın vacib amillərindən biridir. Nəzərə alsaq ki, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin bir çoxunda bənzər problemlər mövcuddur, azad olunmuş bölgələrdə yeni yanaşma tətbiq etmək asan olmayacaqdır. Bunun üçün dövlət dəstəyinə böyük ehtiyac var. Bu sahədə dövlət tərəfindən təşkil edilmiş kurslar, seminarlar və konfranslar bu problemin həllində və kadr hazırlığı cəhətdən effektiv həll yolu ola bilər.

Müasir sənayenin ən vacib və aktual problemi onun modernləşdirilməsinə olan böyük ehtiyacdır. Sənaye sahəsində istehsalın sürətli artımı inkişafı təmin edilə bilər. Bu da öz növbəsində, onun səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətinin artmasına səbəb olur, həm də mövcud və yeni hədəf bazarlarının inkişafına imkan verir. Bu vəzifələri həyata keçirə biləcək əsas vasitə texnoloji inkişafdır. Sənayenin faktiki potensialı dünya bazarının tələblərindən nəzərəcarpacaq dərəcədə aşağıdır, bütün sənaye kompleksləri uzun müddətdir ki, yeni müasir avadanlıq, üsul və texnologiyalara ehtiyac duyur.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sənayenin inkişafının ikinci mühim problemi qeyri-sabit texniki-maddi baza və maliyyə çatışmazlığıdır. Material ehtiyatlarının daimi çatışmazlığı şəraitində sənaye təşkilatları və müəssisələri öz texniki bazalarını təkmilləşdirmək və yeniləmək, habelə innovativ texnologiyalar tətbiq etmək və texniki sənaye inkişafının yeni səviyyəsinə keçmək imkanlarına

malik deyillər. Yeni müasir texnologiyaların inkişafı və tətbiqi hər bir sənayenin əsas vəzifəsi və əsas zərurətidir.

İşğaldan azad olunan bölgələrdə sənayenin inkişafına mənfi təsir göstərən üçüncü mühüm problem sənaye sektorunda elmi-tədqiqat işlərinin tamamlanmamış və inkişaf etdirilməməsidir. Təkmil olmayan elmi-istehsalat bazası, yeni müasir texnologiyaların işlənilib hazırlanması və sənayedə tətbiqi ilə məşğul olan elmi-tədqiqat işlərinin aparılmaması mənfi nəticələrə gətirib çıxarır və istehsalın artım tempini xeyli aşağı salır.

Sənaye inkişafının dördüncü əsas problemi ixtisaslı kadrların sürətlə xaricə axını və müəssisədə sosial vəziyyətin pisləşməsidir. İxtisaslı işçilərin çatışmazlığı sənaye kompleksinin inkişafına kəskin təsir göstərir.

Bu gün istənilən ölkənin tam fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri edən çoxlu sayda sənaye sahələri mövcuddur. Dövlət fəaliyyətinin hər bir sahəsinin öz xüsusiyyətləri, mümkün problemləri və gələcək inkişaf perspektivləri var.

Beynəlxalq təcrübəyə baxdıqda, MDB ölkələrində hazırda dövlətin maliyyə dəstəyi olmadığından yüngül sənayenin ağır günlər yaşadığını görə bilərik. Çünki bu sənaye o qədər də prioritet və birinci dərəcəli iqtisadiyyat sahəsi kimi görülmür. Buna görə də bazarda yerli və xarici istehsalın külli miqdarda saxta yüngül sənaye məhsulları var ki, onların dəyəri və keyfiyyəti aşağıdır. Yüngül sənaye müəssisələrinin bir çoxu uzun müddətdir ki, özəl və ya dövlət investisiyaları hesabına maliyyələşdirilmədiyindən avadanlıqların əsas hissəsi fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlir (Tukhtasinova M.M., 2020: s.155-159). Bundan belə qənaətə gəlmək olar ki, istehsalın bərpası və satılan məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün malların satışının stimullaşdırılması, istehsalçıların nəzarətdə saxlanması və saxtakarlığa qarşı cəzalandırılma üçün dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyi lazımdır.

Yüngül sənaye məhsullarının təkmilləşdirilməsinə və modernləşdirilməsinə yönəldilmiş ixtisaslaşdırılmış layihələrin hazırlanması da zəruridir. Yaxın gələcəkdə yeni və modernləşdirilmiş boru kəmərlərinin və istehsal avadanlıqlarının, innovativ

unikal texnologiya və qaz hasilatı üsullarının fəal şəkildə tətbiqi planlaşdırılır. Yeni qaz yataqlarının axtarışı və işlənməsi də gözlənilir, ona görə də əminliklə demək olar ki, qaz sənayesinin hərtərəfli inkişafı üçün yaxşı perspektivlər var.

Dağ-mədən sənayesi üçün çoxlu sayda faydalı qazıntı yataqları Azərbaycanın azad olunan ərazisində mövcuddur. Buna görə də, bu gün yüksək keyfiyyətli və müasir dağ-mədən avadanlıqları ilə təchiz edilməli, bir çox ixtisaslaşmış korporasiyalar yaradılmalıdır. Ona görə də bu sənaye dövlət büdcəsinə əhəmiyyətli kapital axını təmin edə bilər (Jowitt S.M. 2020: s.33-41).

Mədənçıxarma prosesində müəssisələr bir çox problemlərlə üzləşməli olurlar, bunlara dağ-mədən sənayesinin həyata keçirilməsi prosesində innovativ texnologiyaların tətbiqinin mürəkkəbliyi və qeyri-mümkünlüyünü göstərmək olar. Azad olunan ərazilərdə yataqların inkişaf etmiş regionlardan əhəmiyyətli dərəcədə uzaqlığı dağ-mədən sənayesinin qarşısında duran əsas problemlərdən biridir. Xaricdən gətirilən avadanlıqlarda işləmək xüsusiyyətlərinə öyrədilməmiş müəssisə işçilərinin səriştəsizliyini də sənayenin inkişafında olan problem olaraq görmək olar. Lakin buna baxmayaraq, yuxarıda qeyd olunan problemlərin kadr hazırlığı, infrastrukturun inkişafı və elmi-tədqiqat işləri ilə həll edilə bilər.

Ümumi iqtisadi vəziyyətin perspektivlərində yüksək qeyri-müəyyənlik şəraitində uzun geri qaytarılma müddəti olan layihələrə investisiya qoymaqla bağlı risklər son dərəcə artır ki, bu da texniki yenidənqurmaya investisiyaların prioritetini və nəticədə enerjiyə qənaət miqyasını azaldır. Enerjiyə qənaət prioritetini adekvat şəkildə yüksəldə bilməmək, enerji böhranları şəraitində inkişaf etmiş ölkələrdə yalnız qiymət stimullarının kifayət qədər olmaması işğaldan azad olunan ərazilərdə sənaye müəssisələrinin quruculuğu prosesində dövlətin diqqət yetirməli olduğu amillərdən bir neçəsidir. Bazarın sosial bərabərsizlik, işsizlik, böhranlarla ifadə olunan aşkar çatışmazlıqları, dövlət bürokratiyasının cəmiyyətin məqsədləri ilə üst-üstə düşməyən məqsədləri iqtisadi idarəetmənin heç bir modelinin mütləq olmasına imkan vermir.

Sənaye sektorlarda müsbət iqtisadi dinamikanın mövcud amilləri kifayət qədər aşağı inkişaf potensialına malikdir və bunun üçün əhəmiyyətli dövlət dəstəyi lazımdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə resursdan istifadənin səmərəliliyi son dərəcə aşağı olaraq qalır ki, bu da son nəticədə toplanmanın maliyyə imkanlarını məhdudlaşdırır. Ortamüddətli perspektivdə iqtisadi artımın əsas problemlərinə və məhdudiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- yerli məhsulların istehsalında texnoloji imkanların aşağı olması;
- əsas istehsal fondlarının aşağı texniki səviyyəsi və artıq dəyəri;
- yerli məhsullara kifayət qədər daxili tələbatın olmaması;
- istehsalın yüksək material sərfi və sənaye sahələrinin aşağı rentabelliyi;
- real sektora, xüsusilə emal sənayesinə son dərəcə aşağı investisiya qoyuluşu;
- daxili investisiya kompleksinin və hər şeydən əvvəl maşınqayırmanın zəif inkişaf səviyyəsi.
- vergi və gömrükdə faiz dərəcələrinin yüksək səviyyəsi;
- investisiya resurslarının səfərbər edilməsini və kapital axınını təmin edən bazar infrastrukturunun və institutlarının inkişaf etməməsi;
- ixtisaslaşmış insan resurslarının məhdud olması.

Azad olunan bölgələrdə sənayenin inkişafı üçün, o cümlədən mütəşəkkil sənaye zonalarının idarə edilməsi ilə bağlı problemlərin yaranması mümkündür. Təşkil olunan sənaye zonası administrasiyaları özgəninkiləşdirmə, tikinti icazələri, yaşayış icazələri, təsis və istismar sertifikatları, infrastruktur xidmətlərinin istehsalı və paylanması kimi dövlət orqanlarından istifadə edir. Bu dövlət xidmətlərinin yerinə yetirilməsinə baxmayaraq, onların hüquqi səriştəsinin xüsusi hüquq hüquqi şəxsləri kimi müəyyən edilməsi, cinayət işinin, xüsusilə də özgəninkiləşdirmə prosesinin başlanmasının mümkünsüzlüyü, cəza-sanksiya səlahiyyətinin olmaması səbəbindən bir çox məsələlərdə böyük çətinliklər yarada bilər. Bundan əlavə, Konstitusiya Məhkəməsi təşkil olunacaq sənaye zonası administrasiyasının Nazirliyin ictimai maraqlara uyğun qərarı olmadan özgəninkiləşdirmə səlahiyyətini

ləğv edə bilər. Bu səbəbdən də sənaye zonalarının təşkil olunmasının hüquqi mahiyyəti özəl hüquqi şəxs olsa da, dövlət orqanlarından istifadə etdikləri üçün problemlər yaranması mümkündür.

Azad olunan bölgələrdə yaradılması mümkün olan mütəşəkkil sənaye parklarında sənayeçilərə sürətli, təsirli məsləhət və rəhbərlik verəcək ixtisaslı kadrlar işə götürülməlidir. Təşkil olunacaq sənaye zonalarında elmin kommersiyalaşdırılması üçün xüsusilə universitetlər, ixtisaslaşmış qurumlarla əməkdaşlıq edilməlidir. Aidiyyəti nazirliklər istiqamətləndirici və həvəsləndirici olmalıdır.

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş rayonlarında sənaye müəssisələrinin və sənaye parklarının quruculuğu zamanı ortaya çıxacaq bəzi problemlər aşağıdakılardır (Abdullayev M., 2021):

1. Azad olunan bölgələrdə sənaye zonalarından kənarında yerləşən sənaye binalarının lisenziyalaşdırılması problemi yarana bilər.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə Elm, Sənaye və Texnologiya Nazirliyi, Ekologiya və Şəhərsalma Nazirliyi və Qubernatorluqlar mütəşəkkil sənaye zonalarından kənarında yeni sənaye obyektlərinin yaradılmasına icazə verməməlidirlər.. Kənd təsərrüfatı anbarı adı altında bəzi sənaye tikililərinə icazə verilməməlidir.

Sənaye zonalarının təşkilində olan bağlamaların faktiki sərmayə qoyacaq və məşğulluq yaradacaq investora verilməsi təmin edilməlidir. İnkişaf üçün prioritet olan bölgələrdə sənaye zonalarının təşkilində tam doldurulmaması problemi olduğu halda, inkişaf etdirilmiş sənaye zonalarının təşkilində spekulativ məqsədlər üçün icarə problemlərini müşahidə etmək olar.

2. Bacarıqlı kadrların təchizatı və hazırlanması ilə bağlı məsələlər.

Bildirilir ki, sənaye zonalarında texniki peşə təhsili almış ixtisaslı ara kadrlarla təminatda çətinliklər var. Peşə-texniki təhsil sistemi aralıq kadrların hazırlanması zamanı müəssisələrin istək və gözləntilərini nəzərə almalıdır və müəssisələrin

müvafiq olaraq təşkilati və struktur dəyişiklikləri həyata keçirilməlidir. Universitetlərlə əməkdaşlığı artırmaq və müəssisələrin ixtisaslı aralıq kadr tələbatını ödəmək üçün mütəşəkkil sənaye zonalarında peşə məktəblərinin və peşə liseylərinin yaradılması təşviq edilməlidir.

3. Enerji problemi.

Elektrik və təbii qaz istehsal xərclərinə və istehsalına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməkdədir. Bu səbəbdən təbii qazı olmayan sənaye zonalarının təşkili zamanı təbii qazın bu əraziyə gətirilməsini tələb olunur. Bəzi sənaye bölgələrində enerji təchizatı xəttinin xalq tərəfindən çəkilməsi, lazım olan investisiyaların edilməməsi problem yaradır. Bütün sənaye zonalarında elektrik kəsilməsinin qarşısını alan və fasiləsiz enerji təmin edən sistemlər genişləndirilməlidir. Günəş, külək, hidrogen, geotermal kimi bərpa olunan enerji mənbələrindən faydalanma imkanları araşdırılmalıdır (Nəsirov E., 2019: s.18-19).

4. Tənzimləmə məsələləri.

Vahid icra qaydasının hər sənaye zonasına uyğun gəlməməsi, təşkil olunan sənaye zonalarının müxtəlif kateqoriyalara bölünməsi tənzimləmə və idarəetmə problemlərini ortaya çıxarır. Buna görə də, müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatmış mütəşəkkil sənaye zonaları üçün müxtəlif normativ sənədlərin hazırlanması tələb olunur. Eyni vilayətin hüdudları daxilində müxtəlif yerlərdə sənaye zonalarının təşkilinə təşviq imkanları da fərqli olmalıdır.

5. Nəqliyyat məsələləri.

Nəqliyyat vasitələri, logistik mərkəzlərin olmaması, yolların tam bərpa olunması, bəzi mütəşəkkil sənaye zonalarında əhali tərəfindən tikilməli olan avtomobil və dəmir yolu birləşdirici yolların olmaması sənaye inkişafında mühüm risklərdir. İctimai nəqliyyat sistemləri minlərlə insanın çalışdığı sənaye zonalarının inkişafı üçün genişləndirilməlidir (Baxşəliyev R., 2022: s.1).

6. Vergilər, rüsumlar və ödənişlərlə bağlı məsələlər.

Azad olunan bölgələrdə sənaye zonalarının infrastrukturuna və ya üst quruluşuna heç bir töhfəsi və ya xidmətləri olmadığı halda, bələdiyyələrin daşınmaz əmlak vergisini, o cümlədən, biznes açmaq və işləmək icazəsi ilə bağlı rüsumları toplamasına sənayeçilər reaksiya verə bilər.

7. Bölgələşdirmə Məsələləri.

Qanunvericiliyinin icrası ilə bağlı təsirli sanksiyaların həyata keçirilmə bilməməsi bölgələşdirmə ilə bağlı problem yaradır. Təşkil olunan sənaye zonalarında qanunsuz məskunlaşmalara qarşı mübarizə aparılmalıdır. Əvvəlcədən planlaşdırmaq əvəzinə tələb və aktuallığa uyğun bəzi tənzimləmələr etmək problemlər yaradır. Bölgələşdirmə planları hazırlanarkən adekvat araşdırmalar aparılmalıdır.

8. Ətraf mühitlə bağlı problemlər.

Sənaye zonalarının təşkilində ekoloji cəhətdən həssas sənayeləşməyə ekoloji problemlərin qarşısının alınmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Dövlət mütəşəkkil sənaye zonalarında təmizləyici qurğular və bərk məişət tullantılarının utilizasiyası obyektləri kimi obyektlərin tikintisinə köməklik göstərməlidir. Ətraf mühitin idarə edilməsi sisteminin yaradılması və həyata keçirilməsində sənayeçilərə lazımı təşviq və dəstəklər verilməlidir.

Sənayeləşmə, azad olunan bölgələrdə sənaye fəaliyyətini ön plana çıxarmaq üçün aparılan bütün sosial, iqtisadi və mühəndislik tədqiqatları olaraq təyin olunur. Müasir dünyada inkişaf etmiş iqtisadiyyatların da sənayeləşmiş ölkələr olması iqtisadi inkişaf sənayeləşmə arasında çox sıx əlaqənin olduğunu göstərir. Bundan əlavə, ölkəmizdə mövcud olan əsas sənayeləşmə problemləri iqtisadi risk meyarları, sənayedə investisiya vəziyyəti, pandemiyanın sənayeyə təsirləri, investisiya əlaqəsi və sairədir. Nəticə etibarilə ölkəmizin azad olunan bölgələrində arzu olunan iqtisadi səviyyəyə çatmaq üçün aşağı dəyərli və əmək tutumlu məhsullar əvəzinə qabaqcıl texnologiya və kapital tutumlu məhsullar istehsal etmək və bu məhsulları inkişaf etməkdə olan ölkələrə ixrac etmək tövsiyə olunur.

Sənayeləşmə təkcə sənaye sektoruna yeni investisiyaların qoyulması və istehlak mallarının istehsalından investisiya və ara malların istehsalına keçiddən ibarət deyil. İnsanda, ailədə, cəmiyyətdə böyük dəyişikliklərə səbəb olan sənayeləşməni həm özündə, həm də yaratdığı bütün problemlər baxımından qiymətləndirmək lazımdır. Bir ölkədə sənayeləşmənin vəziyyətini təhlil etmək üçün sözügedən ölkədəki sənayeləşmə strategiyaları, istehsal sənayesində istifadə olunan texnikalar, istehsal olunan məhsulların keyfiyyəti, sektorda məhsuldarlıq və kapital-əmək nisbəti, tədqiqat və inkişaf (TƏ-İN) xərcləri, istifadə olunan enerji miqdarı və digər meyarlar da nəzərə alınmalıdır (<https://www.neokur.com/abc/26480/sanayilesme-nedir>, 2016). Dünyada geniş şəkildə istifadə edilən sənayeləşmə strategiyaları və istehsal sənayesində tətbiq olunan texnikalar aşağıda qısa şəkildə ümumiləşdirilir.

Sənayeləşmədə iki mühüm strategiya və ya model tətbiq edilir. Bunlara idxalı əvəz edən sənayeləşmə strategiyası və ixracyönümlü sənayeləşmə strategiyası daxildir. Əksər inkişaf etməmiş ölkələr öz inkişaflarına idxalı əvəz edən sənayeləşmə strategiyası ilə başladılar, lakin nəticədə ixracyönümlü sənayeləşmə strategiyasına keçdilər. Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş bölgələrində sənaye müəssisələri və ya sənaye parkları qurarkən bu strategiyaların düzgün qurmasına önəm vermək lazımdır (Kamal M., 2022: s.1-4). Çünki, yalnız strategiya ölkə iqtisadiyyatını bir neçə il geriya ata və gələcək dövrlərdə ciddi maliyyə itkilərinə səbəb ola bilər. İqtisadiyyatda bu iki əsas sənayeləşmə strategiyası yerli istehsalın xarici istehsala qarşı təşviq edilməsi siyasətlərinə əsaslanır və nəticədə uzun müddətdə xarici ticarət kəsirlərini bağlamağı hədəfləyir.

a) İdxal əvəzedici sənayeləşmə strategiyası: Bu strategiyada daxili tələbatı ödəmək üçün idxal olunan malların ölkə daxilində istehsalı vacibdir. İdxal əvəzetmə ümumi daxili tələbatın həcmi və tərkibini dəyişmədən idxal tələbinin azalması ilə nəticələnən sənayeləşmədir. İdxal əvəzedici sənayeləşmə strategiyasında əsas məqsəd xarici valyutaya qənaət etməkdir. Bununla belə, sənayeləşmə ilə iqtisadiyyatın valyuta tələbi də artır. İxrac və valyuta qazandıran əməliyyatlar təşviq

edilmədiyi üçün idxalı ənənəvi ixrac məhsulları ilə maliyyələşdirmək mümkün deyil.

Bir ölkədə idxalı əvəzləmə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün daxili bazar müəyyən ölçüdə olmalıdır. Əhalisi az, daxili bazarı kiçik olan ölkələrdə bu siyasət rasional deyil və resursların israfına gətirib çıxarır. İdxal əvəzedici kapitalın toplanması prosesi başlanğıcda sürətli artıma imkan versə də, hələ də bu prosesə mənfi təsir göstərən iki əsas xüsusiyyətə malikdir. Bunlar:

- strategiyanın daxili bazara yönəldiyi
- idxal olunan xammallara əsaslandığı və
- valyuta problemidir.

Ümumiyyətlə, idxalın əvəzlənməsi daxilə həyata keçirildiyindən hökumətlər maya dəyərindən asılı olmayaraq yerli istehsalı dəstəkləyir. İdxalın əvəzlənməsinə əsaslanan sənayeləşmənin (idxal əvəzedici sənayeləşmə modeli) uğurlu olması üçün sənayenin hansı sahələrinin, nə qədər müddətə və hansı tədbirlərlə qorunacağını çox yaxşı bilmək lazımdır.

b) İxrac yönümlü sənayeləşmə strategiyası: Bir ölkə xarici ticarətə nə qədər çox diqqət yetirirsə, o, xarici firmaların rəqabətinə daha açıq olacaq və yerli firmalar daha ucuz və keyfiyyətli mallar istehsal etmək məcburiyyətində qalacaqlar. İxrac əsaslı sənayeləşmə strategiyasında inkişaf etdiriləcək sənayelərin daxili bazardan çox xarici bazar üçün məhsul istehsal etməsi hədəflənir. Bu sənayeləşmə strategiyası idxalın strukturundan çox ixracın strukturunun dəyişdirilməsi istiqamətindədir. Belə olan halda inkişaf etməmiş iqtisadiyyatın ixracında sənaye məhsullarının payının artması təbiidir. Digər tərəfdən, daxili bazar üçün tələb olunan sənaye məhsulları çox böyük ölçüdə idxal hesabına təmin olunacaq.

Azad olunan bölgələrdə sənaye zonaları anlayışı yüksək standartlarla idarə oluna biləcək şəkildə planlaşdırılması nəticəsində yarana bilər. Böyük sərmayələr qoyularaq yaradılan sənaye zonaları yol, su, enerji, təmizləyici, tullantıların emalı, sosial obyektlər və texnoparklar kimi infrastruktur obyektlərini sənayenin xeyrinə

təmin etməklə sosial-iqtisadi nizamda mühüm funksiyaları öz üzərinə götürmüşdür. Həm də bu sahələrdə işçilərə yaxşı iş şəraitinin yaradılması, sənayenin işğaldan azad olunan bölgələrdə strukturlaşdırılmasını təmin etmək, planlaşdırılmamış sənayeləşmə və ekoloji problemlərin qarşısını almaq, urbanizasiyanı istiqamətləndirmək, resurslardan səmərəli istifadə etmək, informasiya və informasiya texnologiyalarından yararlanmaq, sənaye növlərini ölkə daxilində yerləşdirmək və inkişaf etdirmək məqsədilə yaradıla bilər. Mütəşəkkil sənaye zonaları dedikdə, müxtəlif nöqteyi-nəzərdən qarışıq, ixtisaslaşma, kənd təsərrüfatı əsaslı ixtisaslaşma, özəl, təkmilləşmiş sənaye zonaları kimi təsnif edilə bilər. Kiçik sənaye sahələri, sənaye zonaları, azad zonalar, texnologiyanın inkişafı zonaları, xüsusi iqtisadi zonalar, texnologiya inkişaf mərkəzləri, inkişaf agentlikləri mütəşəkkil sənaye zonalarına bənzər təşkilatlardır.

Bu sənaye zonaları azad olunan bölgələrdəki sənayenin inkişafı üçün əhəmiyyətlidir, sənayeçiləri hazırlanmış infrastruktura malik torpaqlarla təmin edir, orada sosial obyektlərə malik olur, tikinti ilə əlaqədar lisenziya və icazələr verir, sahibkarlıq və işləmək üçün lisenziyalar verir və bir pəncərə rolunu oynayır, habelə, bir çox əməliyyatlar üçün həvəsləndirici vasitə kimi görünür. Beləliklə, sənayeçilər sərmayə qoymağa daha tez başlaya, sahibkarların qarşısında duran bürokratik əngəllər aradan qalxacaq, daha tez və daha az xərclə istehsal etmək imkanı əldə edəcəklər. Bu sənaye zonaları rayonlaşdırma vasitəsi kimi müntəzəm şəhər inkişafına kömək edir. Bundan əlavə, onlar fiziki infrastrukturun azad olunan bölgələrin bütövlükdə idarə edilməsinə, sənaye təşkilatlarının müxtəlif avadanlıq və torpaq ehtiyaclarını daha asan ödəməsinə imkan verən və bununla da müəyyən artımları təmin edən bölgələr olaraq görülə bilər.

Təşkil olunan bu sənaye zonaları sənaye investisiyalarının daha az inkişaf etmiş bölgələrə yayılması üçün fiziki stimula ola bilər. Mütəşəkkil sənaye zonaları regional inkişafa töhfə vermək və sənayeçilərin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün biznesin inkişafı fəaliyyətləri və klasterləşmə dəstəyi rolunu da öz üzərinə götürür .

Bu sənaye zonalarının rəhbərliyinə təşkil olunan sənaye zonalarında olan müəssisələrin ekoloji problemlərin qarşısının alınması üzrə öz öhdəliklərinə əməl etmələrini təmin etmək və nəzarət etmək səlahiyyəti verilə bilər. Təşkil olunan sənaye zonalarını müəyyən sistem daxilində idarə etməklə və təmizləyici qurğularla təchiz etməklə sənayenin ətraf mühitə vurduğu ziyanın qarşısını almaq olar.

Azad olunan bölgələrdə mütəşəkkil sənaye zonaları öz bizneslərini quracaqları təsis yerini tapır, yol, su, elektrik, kanalizasiya, təbii qaz kimi infrastruktur xidmətləri göstərir, tikinti və istismar lisenziyası kimi lisenziya və icazələr verə bilər. Bu sənaye zonalarının təşkilində sənayeçilərin ayrı-ayrılıqda yerinə yetirməkdə çətinlik çəkdiyi və yüksək xərclər çəkməli olduğu xidmətləri institusional olaraq təqdim edir.

İşğaldan azad olunan rayonlarda mütəşəkkil sənaye zonalarında möhtəkirlik və icarə məqsədi ilə bağlamaların alınmasının qarşısı alınmalıdır. Bağlamaların faktiki sərmayə qoyacaq və məşğulluq yaradacaq investora verilməsi təmin edilməlidir. Kadrlar, xammal, mallar və materialların daşınması üçün nəqliyyat vasitələri daha çox inkişaf etdirilməlidir. Nəqliyyat problemləri səbəbindən bəzi mütəşəkkil sənaye zonalarının ətrafı sürətlə yaşayış məntəqələrinə açılır ki, bu da gələcəkdə daha böyük ekoloji və urbanizasiya problemlərinə səbəb ola bilər.

Azad olunan rayonlarda mütəşəkkil sənaye zonalarında olan müəssisələrin ixtisaslı işçi qüvvəsi ilə təchizatında üzləşdiyi çətinliklər mütəşəkkil sənaye zonaları ilə bağlı vacib problemlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Mütəşəkkil sənaye zonalarında yaradılacaq peşə liseyləri və peşə məktəbləri kimi peşə təhsili müəssisələri ilə bu problem həll edilə bilər. Sənaye zonalarının təşkilində müəssisələr üçün əməyin mühafizəsi və təhlükəsizliyi üzrə birgə mərkəzin yaradılması əhəmiyyətli faydalar verə bilər. İşəgötürənlər öz öhdəliklərini daha az xərclə yerinə yetirə, işçilər isə daha peşəkar xidmət ala bilərlər. Azad olunmuş ərazilərdəki sənaye zonalarının təşkilində müəssisələr arasında məlumat mübadiləsi

və istifadəni təmin edən effektiv kommunikasiya şəbəkəsi və məlumat mərkəzinin yaradılması bizneslərə böyük fayda verəcək.

Azad olunan ərazilərdə mütəşəkkil sənaye bölgəsi qurumunun təşkilatı strukturu sənayeçilərə məsləhət və istiqamət verə biləcək mütəxəssislərlə gücləndirilməli və daha təsirli bir quruluşa sahib olmalıdır. Mütəşəkkil sənaye zonaları sənaye müəssisələrinə kömək etmək və onların ümumi problemlərinin həlli yollarını tapmaq məqsədi ilə yaradılmalı, bu zonalar arasında ünsiyyət, əməkdaşlıq, həmrəylik və birgə fəaliyyət göstərməyi təmin edən, təşkil etdiyi təlim proqramları ilə mütəşəkkil sənaye zonalarının institusionallaşmasına töhfə verən mütəşəkkil sənaye zonaları ali təşkilatı kimi ekoloji cəhətdən ən təmiz sənaye zonası kimi yarışlar təşkil etməlidir.

İşğaldan azad edilən ərazilərimizdə sənaye zonalarının yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə, rəsmiləşməyə, şəffaf və hesabatlı idarəetmə strukturuna malik olması ilə bağlı alt fərziyyələr qəbul edilə bilər.

Nəticə etibarını ilə azad olunan bölgələrdə qurulacaq sənaye zonalarının yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə, rəsmiləşməni təmin etməsinə, şəffaflığa malik olmasına görə institusionallaşmış təşkilat olduğunu iddia etmək olar və onlar azad olunan ərazilərdə hesabatlı idarəetmə strukturu və sosial məsuliyyət daşıya bilər.

İstehsal zəncirində tədqiqat, təkmilləşdirmə, layihələndirmə, sınaq, istehsal və təkmilləşdirmə mərhələlərinin düzgün planlaşdırılması və vaxtında həyata keçirilməsi lazımdır. Bu, həm də iqtisadi artım və sosial inkişafa gətirib çıxardır. Məlumdur ki, istehsal edərkən yaradıcılıq və ixtiraçılıq bacarıqlarından istifadə etməyi bacaran cəmiyyətlər xüsusilə sənaye standartlarının müəyyən edilməsində söz sahibidirlər. Bu məqsədlə son illər ölkəmizdə elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə işlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Məlum olduğu kimi, TƏ-İN və innovasiya fəaliyyətləri müxtəlif riskləri ehtiva edən, uzunmüddətli və maliyyə resursları tələb edən elmi və texnoloji fəaliyyətlərin eyni vaxtda həyata keçirilməsini tələb edir. Bu araşdırmalar aparılarkən, TƏ-İN ekosistemindəki maraqlı tərəflərin töhfələrini

almaq və onların gözləntilərini qarşılayacaq həllər üzərində fokuslanmaq daha məqsədəuyğun olardı. Xüsusilə, universitet-sənaye əməkdaşlığının (USƏ) fəaliyyətini artıracaq normativ aktların layihələndirilməsində TƏ-İN-ə ən çox maliyyə qaynağı təmin edən sənaye sektorunun fikirləri daha çox nəzərə alınmalıdır.

Digər tərəfdən, ölkəmizdə USƏ-in inkişafını təmin etmək üçün aparılan araşdırmalarda problemin əsasən sənayeçilərin biganəliyindən qaynaqlandığı vurğulanır. Lakin bu bir həqiqətdir ki, bu araşdırmalarda vurğulanan problemlər bu gün də davam edir və onların həlli yolları hələ də tapılmamış və həyata keçirilməmişdir. USƏ ilə bağlı araşdırmaların bəziləri sahədən məlumatların toplanmasına, bəziləri inzibati qeydlərə əsaslanmış, bəziləri isə problemi konseptual olaraq təhlil edərək həll yolları təklif etmişdir.

Tədqiqatçı tərəfindən aparılan araşdırmada müəyyən edilmişdir ki, sənaye ilə universitet arasında əlaqənin olmaması yeni texnologiyaların mövcud texnologiyalarla uyğunlaşdırılması və tədqiqat tələbi ilə bağlı USƏ-nin qarşısındakı əsas maneələrdən biridir. Bundan əlavə, universitet təhsil proqramlarının və onların məzmununun sənayeçilərlə məsləhətləşmədən hazırlanması nəticəsində bəzi sahələrdə işçi qüvvəsi və iş yerlərinin çatışmazlığı ola bilər. Universitetlər tərəfindən həyata keçirilən TƏ-İN fəaliyyətləri mümkün qədər regional sənayenin ehtiyacları nəzərə alınmaqla seçilməlidir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanın işğaldan azad olmuş rayonlarında sənayenin inkişafı ilə bağlı aparılan bu tədqiqat işindən məlum olur ki, sənayenin quruculuq və inkişafı prosesində ortaya çıxacaq yuxarıda qeyd olunmuş bütün maneələr, problemlər və risklərlə yanaşı bu ərazilərin əlverişli iqlimi, geoloji quruluşu, zəngin yeraltı və yerüstü sərvətləri və siyasi-iqtisadi konyukturanın quruculuq işlərinə tam uyğun olması bu bölgələrdə sənaye müəssisələrinin və sənaye parklarının qurulmasını vacib edir.

III FƏSİL. SƏNAYENİN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARINDA ƏRAZİ ÜZRƏ TƏŞKİL OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. İşğaldan azad olunan ərazilərdə iqtisadi inkişafın əsas istiqamətləri

Ermənistan və Azərbaycan arasında 2020-ci ilin noyabrında imzalanan sülh sazişindən sonra Azərbaycan dərhal son 30 ildə erməni işğalı zamanı çox böyük dağıntılara məruz qalmış işğaldan azad edilmiş Qarabağın zərərsizləşdirilməsi, bərpa, reabilitasiyası və reintegrasiyası üzərində iş başlayıb.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) "Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək davamlı inkişaf gündəliyi "adlı sənədinə əsaslanan"2030-cu ilə qədər ölkə strategiyası" adlanan sənəd Azərbaycanın beş milli prioritetindən biridir.

Azərbaycan Qarabağı dirçəltmək, "kabus şəhər" adlanan əraziləri ağıllı şəhərlərə və ağıllı kəndlərə çevirmək üçün bütün resursları və maraqlı tərəfləri səfərbər etmək əzmindədir, xüsusilə də ən həssas qrupların – 1 milyon məcburi köçkün və qaçqınların ehtiyaclarına diqqət yetirir.

Artıq Zəngilan rayonunda ilk ağıllı kəndin təməli qoyulub. O, beş komponent üzərində cəmlənib: sosial xidmətlər, mənzil, istehsal, alternativ enerji və "ağıllı kənd təsərrüfatı". Bundan başqa, BMT-nin 2020-ci il məlumatlarına görə, 2030-cu ilədək Azərbaycan əhalisinin 600 minə qədər artacağı proqnozlaşdırılır.

Böyük iqtisadi və sosial layihələrə əsaslanan uzaqgörən şəhərsalma, müharibə şəraitində olan Qarabağı irəli aparacaq. Azərbaycanın Qarabağda dairəvi iqtisadiyyata keçidi sürətləndirmək məqsədi dayanıqlı şəhərlər və icmalar, məsuliyyətli istehlak, istehsal və iqlim fəaliyyəti kimi bir sıra "Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri"nə müraciət edir.

Münaqişədən sonrakı mühitdə reabilitasiya mürəkkəb, vaxt aparan və kapital tutumlu olduğundan, Bakı rəsmi prosesə yaxşı idarəetmənin qurulması ilə başlayıb. Əsas dövlət qurumlarının işini sinxronlaşdıran və Qarabağın inkişaf strategiyasını tərtib etmək tapşırılan koordinasiya qərargahı işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki

humanitar, təşkilati, sosial-iqtisadi və digər təxirəsalınmaz məsələlərin həllinə görə Azərbaycan prezidenti tərəfindən yaradılıb (Baxşəliyev E., 2021: s.1-4).

Bundan əlavə, Azərbaycanın mədəniyyətinin beşiyi olan Şuşada “Prezidentin Xüsusi Nümayəndələr İnstitutu” yaradılıb. Digər yeni yaradılmış bölmə - Qarabağın Dirçəliş Fondu Azərbaycan ərazilərində bərpa və yenidənqurma işlərinə maliyyə dəstəyi verəcək. Yeni yaradılmış qurum - Azərbaycan Ərazilərinin Minalardan Təmizlənməsi Agentliyi Ermənistan tərəfindən mina xəritələrinin təmin edilmədiyini üçün işə başlayıb (Xudiyev N., 2021: s.4).

Neftlə zəngin Azərbaycan Qarabağda yaşıl enerjinin inkişafına sadıqdır. Azərbaycanın ildə təxminən 2,56 milyard kubmetr (bcm) su təşkil edən daxili su ehtiyatlarının dördüdə biri Qarabağdan qaynaqlanır. Rayonun əsas çayları olan Tərtər, Bazarçay (Bərgüşadçay), Həkəri və digər kiçik çaylar hidroenergetika üçün böyük potensiala malikdir.

Şəkil 3: Qarabağda “yaşıl enerji”

Mənbə: Sadiqlı F., (5 Fevral, 2020), Qarabağda “yaşıl enerji””, Azərbaycan qəzeti, <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/qarabagda-yasil-enerji-1612472164>

Qarabağın günəş enerjisi potensialı üzrə 3000-4000 meqavat, külək enerjisi potensialı isə 300-500 meqavat qiymətləndirilir. İranla birgə tikilən “Xudafərin” və “Qız qalası” SES-ləri 280 MVt enerji istehsal edəcək, Kəlbəcər-Laçın ərazisində planlaşdırılan su elektrik stansiyaları isə 120 MVt enerji verəcək və bu da regionun

yaşıl mənbələrdən istifadə etməsinə imkan verəcək. Bu enerji regionun ilkin enerji tələbatını tam ödəyir.

Burada əsas məqam təkcə yaşıl mənbələrdən enerji yaratmaq deyil, həm də enerjinin ötürülməsi, paylanması və istehlakında ən səmərəli və ən ağıllı sistemlərdən istifadə etməkdir. Hökumətin Azərbaycanın yaşıl ərazi elan etdiyi Qarabağda ətraf mühitin mühafizəsinin artırılmasına xüsusi diqqət yetirməsi ölkənin global iqlim dəyişikliyi çağırışlarına ən tutarlı cavabıdır.

İşğal zamanı meşələrin kütləvi qırılması nəticəsində ümumi meşə sahəsi 174,0 min hektara qədər azaldılıb, baxmayaraq ki, işğala qədər ümumi meşə ehtiyatları 228 min hektar təşkil etməkdədir. Azərbaycan artıq Qarabağ meşəlik ərazilərində meşəbərpa işlərinə başlayıb və bununla bağlı tədbirlər planına Bəsitçay və Qaragöl dövlət qoruqları, həmçinin Qubadlı, Arazboyu, Laçın və Daşaltı dövlət təbiət qoruqları daxildir. Ətraf mühitin əsas komponentləri olan meşələr ölkənin iqlim dəyişikliyinə, səhrələşməyə, biomüxtəlifliyin pisləşməsinə və atmosferdəki qazların balansının pozulmasının azaldılması səylərinə əvəzsiz töhfə verəcək, eyni zamanda Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verəcək.

Qarabağın yenidən qurulmasına dövlət və qeyri-dövlət investisiyalarının cəlb edilməsi dayanıqlı iqtisadi artım üçün zəmin yaradır. 2021-ci ildə Qarabağa 1,30 milyard ABŞ dolları (təxminən: 2,11 milyard AZN) dövlət investisiyası potensial qeyri-neft ümumi daxili məhsulunu yüksəldəcək. Nəticələr aydın olacaq: yeni əsas vəsaitlər - yollar, elektrik enerjisi, qaz və digər infrastruktur obyektləri iqtisadiyyatda artıma, eləcə də gələcəkdə potensial artıma təkan verəcək.

Qarabağa dövlət sərmayəsi qeyri-dövlət investisiyaları üçün zəmin yaradan katalizator olacaq. Qarabağın yenidən qurulması üçün Türkiyə, İtaliya, İngiltərə, Pakistan və İsraildən investisiya axını artıq davam edir.

"Solou modeli"yə görə Qarabağa kapital qoyuluşu böyük əlavə dəyər yaradacaq, çünki quruculuq sıfırdan başlayır və davamlı səviyyəyə çatmaq üçün Almaniya və Yaponiyaya, II Dünya müharibəsinin xarabalıqları üzərində rəqabət

qabiliyyətli iqtisadiyyat qurmağa nail olmuş ölkələrə bənzər böyük məsafə keçmək lazımdır.

Standard&Poor (S&P) bu yaxınlarda Azərbaycanın uzunmüddətli xarici və yerli valyutada suveren kredit reytinglərini “BB+/B” olaraq təsdiq edərək, proqnozu “mənfi”dən “stabil”ə yüksəldib. Agentlik bu qərarı Qarabağın işğaldan azad edilməsi və atəşkəs sazişinin imzalanmasından sonra maliyyə sektorunda təhlükəsizlik risklərinin azalması və tədiyyə balansı riskinin azalması ilə əsaslandırır.

Qarabağın yenidən qurulmasının çoxşaxəli xarakterini nəzərə alaraq, biz digər xalqların təcrübəsinə əsaslanaraq müxtəlif qurumlardan maliyyə dəstəyinə müraciət edə bilərik. Məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) münaqişədən sonrakı ölkələrdə iqtisadi artım və yoxsulluğun azaldılması proqramlarına diqqət yetirir, Dünya Bankı isə infrastruktur layihələrinə, səhiyyə və təhsil müəssisələrinin bərpasına diqqət yetirir.

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) kiçik biznesə, bank sektoruna və nəqliyyatına maliyyə dəstəyi göstərir. Asiya İnkişaf Bankı (AİB) məcburi köçkünlərin doğma şəhərlərə qayıtması, münaqişədən sonrakı bölgələrdə sağlamlıq problemlərinin həlli və yoxsulluqla mübarizə proqramları üçün əsas maliyyə mənbəyi kimi xidmət edə bilər (İsmayılqızı X., 2020: s.9). Bundan başqa, Qarabağ münaqişəsinin həlli regional iqtisadi-ticarət əlaqələrinin canlanmasına, nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin daha da canlanmasına yol açır.

Regionda iqtisadi fəallığın artması Cənubi Qafqaz ölkələri ilə yanaşı, Şərqi-Qərb və Şimal-Cənub dəhlizlərinin inkişafında maraqlı olan bütün maraqlı tərəflərin maraqlarına xidmət edir. Xüsusilə, Ermənistan və Azərbaycan arasında bu yaxınlarda imzalanmış sazişə əsasən, Avropa İpək Yolu, Çinin Kəmər və Yol Təşəbbüsü, Türkiyənin Orta Dəhliz layihəsi və Azərbaycanın nəqliyyat və logistika imkanları Naxçıvan dəhlizində bir-birini tamamlamağa xidmət edəcək.

Naxçıvan dahlizi Azərbaycanın dənizə çıxışı olmayan anklavı olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının təcridinə son qoyacaq və eyni zamanda Avrasiya əlaqələrini gücləndirəcək. Azərbaycan regionun istifadə olunmamış potensialına əsaslanaraq Qarabağı inkişaf, sülh və təhlükəsizlik platformasına çevirir (Abdulla N.,2021: s.10).

Şübhə yoxdur ki, bərpadan sonra azad edilmiş bölgələrdə iqtisadi imkanların reallaşması Azərbaycan iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərəcək. İşğal nəticəsində Qarabağda taxıl istehsalının 24%-ni, kartof istehsalının 46%-ni, likör istehsalının 41%-ni, süd istehsalının 34%-ni, ət istehsalının 18%-ni təmin edən 7000-ə yaxın müəssisə bağlanıb. Əvvəllər işğal olunmuş torpaqlar işğal zamanı Ermənistan tərəfindən qeyri-qanuni istismar edilən qızıl, mis, civə, xromit, qurğuşun-sink kimi müxtəlif zəngin faydalı qazıntı yataqlarına da malikdir.

Bu istehsal güclərinin bərpası iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin, xüsusən də kənd təsərrüfatının inkişafına əsaslı töhfə verəcəkdir. İlk hesablamalara görə, təkcə yeni yaradılmış Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu sənaye, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, turizm kimi sahələrdə böyük imkanlara malik olduğundan yaxın illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının ümumi 4%-ni təşkil edə biləcək. İşğal zamanı Azərbaycanın ümumi ÜDM-də rayonun payı 0,1%-ə düşsə də, yaxın gələcəkdə Cəbrayıl, Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər və Zəngilan rayonlarında 1,76 milyard dollara yaxın kənd təsərrüfatı və sənaye məhsulu istehsal etmək mümkün olacaq (Sarıyeva İ., 2021: s.10).

İşğaldan azad edilmiş ərazilər də əhəmiyyətli dərəcədə bərpa olunan, xüsusilə də hidroenergetika potensialına malikdir. Təxminən 2,56 milyard kubmetr su və ya AR-ın yerli su ehtiyatlarının ümumi 25%-i bu ərazidə formalaşır ki, bu da SES-lərin yaradılmasına imkan yaradır. 44 günlük müharibə zamanı sözügedən su ehtiyatlarından istifadə edərək istismar edilən və erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılan 30 SES-ə Azərbaycan nəzarəti ələ keçirdi. Həmin elektrik stansiyalarının çoxu bərpa olunub, digərlərində bərpa işləri davam etməkdədir. Qarabağ həm də kifayət qədər külək və günəş enerjisi potensialına malikdir. Kəlbəcər və Laçın

rayonları böyük külək enerjisi potensialına malikdir, Zəngilan, Cəbrayıl və Füzuli rayonları isə günəş enerjisi potensialı ilə zəngindir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin kənd təsərrüfatı, energetika, nəqliyyat və digər sahələrdə bütün qeyd olunan iqtisadi imkanları göstərir ki, onların reallaşdırılması və iqtisadi rayonların yeni bölünməsi yolu ilə səmərəli idarə olunması Qarabağın və Azərbaycan iqtisadiyyatının iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verəcəkdir. Deməli, Qarabağın bərpasının əsas məqsədlərindən biri onun Azərbaycan iqtisadiyyatındakı payını işğaldan əvvəlki səviyyəyə çatdırmaqdır.

Azərbaycan Qarabağ bölgəsini sənaye və sənaye parklarının yaradılması mərkəzi elan etdi. Əslində, ölkənin ümumi ixracında qeyri-neft sektorunun payını 50%-ə çatdırmağa çalışan respublika üçün azad edilmiş ərazilərdə sənaye parklarının yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, sənaye istehsalının artırılması nəzərdə tutulan o rayonlarda sənaye parkları yaradılır və onları Qarabağda yaratmaqla Azərbaycan faktiki olaraq həm sənaye sahəsini inkişaf etdirir, həm də işğaldan azad edilmiş torpaqları bərpa edərək iqtisadi və sosial canlanmaya töhfə verir.

Sənaye sektorunda işləyən xarici sahibkarlar şirkətlərin fəaliyyətinin qanunla tənzimləndiyi və dəqiq qaydaların olduğu sənaye parklarına və azad iqtisadi zonalara investisiya qoymağa üstünlük verirlər (Məmmədova P., 2020: s.61-68). Bundan əlavə, Qarabağda sənaye parklarının yaradılması güzəştli kreditlərin ayrılmasını və biznesin aparılması üçün sadələşdirilmiş şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur ki, bu da xarici kapital üçün investisiya yeri seçimində həmişə prioritet olub.

Kənd təsərrüfatı işğaldan azad edilmiş torpaqlarda xarici investorlar üçün daha bir mühüm sahəyə çevriləcək. Qarabağın münbit torpağı, zəngin təbii, o cümlədən su ehtiyatları işğaldan azad edilmiş ərazilərdə məhsuldarlığı artıracaq.

Qeyd edək ki, rayonda kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, emal sənayesinin də genişləndirilməsi nəzərdə tutulur. Yəni, Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını genişləndirməklə həm də hazır, emal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsulları

istehsal edə biləcək ki, bu da aqrar sektorun ixrac dəyərini artıracaq. Burada emal sənayesi üçün infrastrukturun yaradılacağı sənaye parklarını bir daha xatırlatmaq yerinə düşər ki, bu da kənd təsərrüfatı məhsullarını logistik xərclər olmadan dərhal yerində emal etməyə imkan verəcək. Məhz buna görə də bir çox xarici şirkətlər, o cümlədən İsrail, Belarus və Rusiya müəssisələri azad edilmiş ərazilərində aqrarşəhərlər və kənd kommunaları tikməyə hazır olduqlarını bəyan ediblər.

3.2. Azad olunmuş ərazilərdə sənaye istehsalı üzrə perspektiv inkişaf istiqamətləri

İşğaldan azad olunan ərazilər sənaye istehsalı sahələri olan mədənçixarma, metallurgiya, emal sənayesi, ağac emalı, yaradıcılıq, eləcə də yeyinti və elektrik enerjisi istehsalı sahələrinin inkişafı üçün böyük potensiala malikdir.

Qarabağ kimi böyük potensiala sahib bir regionda uzunmüddətli, irimiqyaslı dirçəliş, bərpa və inkişaf prosesinə başlandığı bir vaxtda, qey edək ki, ümumilikdə, regionlarda iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilərkən hər bir regionun fərqli xüsusiyyətləri (təcrübə, torpaq, iqlim şəraiti, inkişafın mövcud vəziyyəti və i.a.) və ölkəmizin qarşısında dayanan ümumi strateji vəzifələr nəzərə alınır. Ona görə də azad edilmiş şəhər və rayonların əvvəlki həyatının eyni keyfiyyətdə inkişaf etdirilməsi daha çox əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bu torpaqların işğaldan azad edilməsi dövlətimizin və xalqımızın qarşısına mühüm vəzifələr qoyur, hansı ki, yerinə yetirilməsi üçün hamımızın birgə səyləri lazımdır. Biz işğaldan azad edilmiş ərazilərin əvvəlki gözəlliyini yeni keyfiyyətdə, zamanın tələblərinə uyğun bərpa etməliyik. Bilməliyik ki, qarşımızda qoyulan bu tapşırıq elə də asan deyil.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sənayesi tarixboyu çoxsahəli xarakter daşımışdır. Bu rayonlar Azərbaycanın təbii sərvətlərlə ən çox zəngin olan regionlarından biridir. Azərbaycanda yerləşən faydalı qazıntı ehtiyatlarının üçdə bir hissəsindən çoxu (neft-qaz ehtiyatları nəzərə alınmadan) azad edilmiş ərazilərin payına düşməkdədir. Bu ərazilər, ilk növbədə, qızıl, mis-qızıl-kolcedan, kvars-qızıl,

mineral və termal sular, sink, müxtəlif tikinti materialları, qurğuşun ilə zəngindir (Rəşid L.,2020: s.9).

Təbii ehtiyatların miqdar etibarını ilə çox böyük bir hissəsi Zəngilan, Laçın və Kəlbəcər rayonlarının payına düşür və bu rayonlar qara-məhsuldar torpağı, quru-saf iqlimi ilə seçilir. Zəngin mədəniyyəti, əlverişli coğrafi mövqeyi, tarixi istehsal təcrübəsi olan regionun həm də Türkiyə, İran və Ermənistanla birbaşa çıxış imkanları mövcuddur. Bütün bu faktorlar Qarabağın işğaldan azad edilmiş rayonlarında sənayenin demək olar ki, əksər sahələrinin inkişafına və yeni keyfiyyətdə bərpasına şərait yaradır.

Azad olunmuş ərazilərdə sənaye inkişafı üçün resursların yenidən qiymətləndirilməsi bizə daha dəqiq proqrama malik olmağa imkan verəcək. Qarabağın Dağlıq və Aran zonaları sənaye istehsalı baxımından inteqrasiya olunacaq. Sovet dövründə Dağlıq Qarabağ Qarabağın Aran zonası və Azərbaycanın digər iqtisadi rayonlarıyla sıx iqtisadi əlaqələrdə inkişaf edirdi. Dağlıq Qarabağ ərazisində yerləşən bir çox müəssisələr Azərbaycanın rayonlarından gətirilən xammal, materiallar və yanacaq əsasında fəaliyyət göstərirdi, bir çoxu isə Bakıda iri müəssisələrin filialı kimi fəaliyyət göstərməkdə idi. 1985-ci ildə Xankəndidəki İpək Kombinatına verilən barama xammalının yalnız 8 faizi Dağlıq Qarabağda istehsal olunurdu, qalan 92%-i isə ölkənin digər rayonlarından gətirilirdi. 1986-cı ildə Dağlıq Qarabağ regionunun iqtisadi əlaqələrinin cəmi 0,3%-i və idxalın 1,4%-i Ermənistan SSR-in payına düşməsinə baxmayaraq, keçmiş rayonda istehsal olunan məhsulların 33,3%-i Azərbaycanın qalan hissəsində satılmışdır. Həmin dövrdə DQMV-in mərkəzi Xankəndi Azərbaycanın dəmir və avtomobil yolları ilə, ümumiyyətlə, respublikanın nəqliyyat-kommunikasiya sistemi ilə birbaşa bağlı idi. Xankəndidən Bakıya dəmir yolu məsafəsi 392 km-ə bərabərdir. Bir sözlə, Qarabağ işğala qədər həmişə Azərbaycan iqtisadiyyatının bir hissəsi kimi inkişaf edib.

Sənaye sahələrindən danışılan zaman su ehtiyatlarının təmin etdiyi elektrik enerjisi istehsal potensialına da qeyd etmək olar. Belə ki, münaqişədən sonrakı

dövrədə 50 MVt gücündə Sərsəng su anbarı və 280 MVt gücündə olan Xudafərin su anbarı, eləcə də digər irili-xırdalı elektrik stansiyaları Qarabağın tələbatını ödəyə biləcək enerjiyə sahibdir. Ümumiyyətlə, bu elektrik stansiyalarının Azərbaycanın enerji sisteminə daxil edilməsi təkcə gücün artırılması deyil, həm də mənbələrin coğrafi şaxələndirilməsi, yəni Abşeron, Mingəçevir və Şirvan üzrə yükün azalması, eləcə də ümumi istehsalda alternativ enerji istehsalının payında artım deməkdir.

Münaqişədən sonrakı dövrdə rayonun sənaye və rekreasiya imkanlarından geniş istifadə olunacaq. Ölkənin mineral su ehtiyatlarının 40 faizə qədərini işğal altında olduğu güman edilir. İşğal olunmuş ərazilərdə müxtəlif tərkibli və müalicəvi əhəmiyyətə malik 120-yə yaxın mineral su yatağı var. Kəlbəcər rayonunun Yuxarı və Aşağı İstisu, Keşdək, Bağırsağ mineral su bulaqları, Laçın rayonundakı İliqsu, Minkənd, Şuşa rayonundakı Turşsu, Sırlan və digər mineral sular xüsusi diqqət çəkir. Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən İstisunun mineral suları əlverişli qaz-kimyəvi tərkibi, yüksək temperaturu, böyük təbii sərvətləri ilə seçilir. XX əsrin 80-ci illərində olduğu kimi, İstisu bulağında da böyük kurort və mineral suların doldurulması sənayesi yenidən canlana bilər. Eyni yanaşmanı Şuşadakı Turşsu mineral bulağında da tətbiq etmək olar.

Münaqişədən sonrakı dövrdə işğal altında olan 250 min hektar və keçmiş təmas xətti yaxınlığında yerləşən 120 min hektar istifadəsiz torpaq potensial olaraq əkin dövriyyəsi üçün istifadə oluna bilər. Bu, Qarabağda emal və qida sənayesinin inkişafını əsaslandırır.

Qarabağın mədənçıxarma və metallurgiya sənayesinin inkişafı üçün böyük potensialı var. Biz sənaye resurslarını yenidən qiymətləndirməliyik. İşğal olunmuş bölgələrdə 155 müxtəlif növdə faydalı qazıntı yataqları, o cümlədən 6 civə, 5 qızıl, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 19 üzvlük daş və digər yataqlar mövcuddur. Hesablamalara görə, 132,6 ton həcmində təsdiq edilmiş sənaye təyinatlı qızıl ehtiyatlarının dünya bazar qiyməti ümumi 8 milyard ABŞ dollarına yaxındır. Rayonda nadir və qiymətli faydalı qazıntıların yataqları geniş yayılmışdır. Əhəmiyyətli sink- mis filizlərinin

ehtiyatları Kiçik Qafqazın şərq hissəsində yerləşən Mehman yataqlarında cəmləşmişdir. Bundan başqa, Kəlbəcər rayonunun Şorbulaq və Ağyataq yataqları sənaye civə ehtiyatlarına malikdir. İşğal edilmiş ərazilər Azərbaycanın sənayesi və tikintisi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən müxtəlif növ tikinti materiallarıyla çox zəngindir. Ağdam rayonunda yerləşən Şahbulaq, Çobandağ, Boyəhmədli və digər yataqlarda belə materialların böyük ehtiyatları var. Həmçinin Xankəndində iri tikinti daşı yataqları, Harovda isə mərmər yataqları yerləşir.

Qarabağ Azərbaycanın yaradıcı sənayesinin mərkəzinə çevrilə bilər. Qarabağda musiqi, sənətkarlıq, ədəbiyyat, xalçaçılıq, teatr və digər yaradıcılıq sahələrinin inkişafı mümkündür.

Ənənəvi sahələrin bölgədə kartof, bostan, tərəvəz və yem bitkiləri əkinlərinin artırılması imkanları böyükdür. Yüksək əlavə dəyər yaratmaqla, emal sənayesi üçün ixrac imkanları və xammal təminatı perspektivi baxımından bu ərazilərdə meyvəçiliyin inkişafına da xüsusi diqqət yetiriləcəyi gözlənilir (Cədvəl 5).

Cədvəl 5: Perspektivdə bitkiçilik məhsullarının istehsalına dair proqnoz (min tonla)

Region	Taxıl	Pam-bıq	Tütün	Kar-tof	Tərəvəz	Bostan	Yem bitkiləri	Meyvə və giləmeyvə	Üzüm
Qarabağ	155,7	-	-	20,3	12,3	4,2	17,5	12,1	24,1
Ağdam	101,9	13,2	-	11,9	183,2	6,1	172,1	17,4	5,6
Cəbrayıl	33,4	-	-	0,3	3,5	1,7	68,4	5,7	12,6
Füzuli	158,9	3,1	-	4,4	12,8	8,4	105,6	15,6	7,2
Kəlbəcər	2,9	-	0,4	1,7	1,8		24,9	3,6	
Qubadlı	20,2	-	0,8	3	2,6	1,5	11,4	17,8	4,2
Laçın	7,4	-		1,7	1,4	0,4	24,8	3,6	
Zəngilan	6,1	-	0,6	1,7	2,6	10	24,1	15,6	10,5
Cəmi İstehsal	486,5	16,3	1,7	45,1	220,3	23,3	448,8	91,2	64,2
Ölkə üzrə cəmi istehsala nisbəti %	12,6	5,4	22,3	4,3	12,1	5	8,8	7,7	24,3

Mənbə: <https://atm.gov.az/> - Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Ermənistan iqtisadiyyatının 2020-ci ildə müharibədən aldığı zərbəni müzakirə edən İrəvan mediası tez-tez Zod qızıl mədəninin ərazisindəki sərhad münaqişəsindən xəbər verir. Onların müzakirə etdikləri ikinci mövzu isə Azərbaycan tərəfinə buraxılmış özəl kiçik su elektrik stansiyaları səbəbindən Qarabağda yaranan enerji böhranıdır. Amma Ermənistan iqtisadiyyatı üçün daha az danışılan, lakin bəlkə də daha vacib itkilər var.

Qarabağda dağ-mədən sənayesi erməni iqtisadçıları tərəfindən yeganə çətin və şübhəsiz, perspektivli sahə hesab olunurdu. 2020-ci ilə qədər Zod yatağının dərinliklərindəki qızılın heç də hamısı hasil edilərək Ermənistana ixrac edilməmişdi və ermənilərin hasilatı və ixracı artırmaq planları var idi. Qarabağda qızıl hasilatının artım əyrisi son illərdə artır. İşğal altında olan torpaqlarda mədənçıxarma sənayesinin həcmi 2017-ci ildən ümumi sənaye istehsalının 50 faizindən çoxunu təşkil edir.

Zoddakı mədən Ermənistan dəmir yoluna (mütəxəssislər təqribən 50% istifadə etdiyini bildirir) və Araratdakı emal zavoduna iş verdi ki, bu da birlikdə Ermənistan ÜDM-nin 1-1,5%-ni təşkil edirdi. Mübahisəli ərazinin 70%-ni təşkil edən mədənin təhvil verilməsi ilə 900-ə yaxın Ermənistan vətəndaşı Azərbaycanda işini itirib. Erməni tərəfdə isə zavod var ki, indi onun filizi demək olar ki, yoxdur.

Ermənilər işğal illərində Qarabağda 36 kiçik elektrik stansiyası tikiblər ki, bu da Suqovuşan və Sərsəng SES-dən (gücü 50 MVt-dır) elektrik enerjisi ilə birlikdə işğal olunmuş rayonun enerji tələbatını tam ödəyirdi. Hətta elektrik enerjisinin bir hissəsi Ermənistana göndərilib. İşğal rejiminin İqtisadiyyat və Sənaye İnfrastrukturları Nazirliyinin Enerji İdarəsinin rəisi Levon Qabrielyan bildirib ki, müharibə nəticəsində fəaliyyətdə olan 30 su elektrik stansiyası Azərbaycanın nəzarətinə keçib. Sərsəng SES ilə yanaşı ermənilərin hələ də beş SES var, lakin çaylarda suyun səviyyəsinin aşağı olması səbəbindən indi ümumi istehsal gücü 5,5 MVt-dır.

İndi məişət istehlakı üçün elektrik enerjisi qıtlığı yaranıb. Ermənistandan gələn elektrik verilişi xətlərinin bərpası üzrə işlər yekun mərhələdədir, bundan sonra su elektrik stansiyasının yükü azalacaq və bütün ehtiyacı elektrik enerjisi üçün ödəmək mümkün olacaq.

Bu məlumatdan aydın olur ki, Qarabağ ərazisində istehsal olunan elektrik enerjisi nəinki Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan şəhər və kəndlərini enerji ilə təmin etmək üçün kifayətdir, hətta ölkənin Qarabağla qonşu yaşayış məntəqələrini də təmin etmək üçün enerji qala bilər (Daşsalahlı R., 2021: s.2).

İşğal illərində Qarabağın kənd təsərrüfatı yerli əhalinin tələbatını tam ödəməklə yanaşı, Ermənistanı ərzaqla da təmin edirdi. Qarabağın 132 min hektar əkin sahəsi olub ki, bunun da 100 min hektarından istifadə edilib. Azərbaycan ordusu 70% (70 min hektar) ərazini azad edib. Bu işğal rejiminin kənd təsərrüfatı idarəsinin hesablamalarıdır (Qocayev İ., 2021: s.6).

Məqsəd Qarabağ regionunun geniş imkanlarına uyğun olaraq, onu hərtərəfli inkişaf etdirmək, zamanın tələblərinə uyğunlaşdırmaq və Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən ən güclü iqtisadi rayonlarından birinə çevirməkdir.

3.3. Müasir dövr üçün işğaldan azad olunmuş Azərbaycan ərazilərində sənayenin ərazi üzrə təşkilində dövlət tənzimlənməsinin prioritet istiqamətləri

Regionun yenidən qurulması uzun müddət və böyük maliyyə vəsaitləri tələb edən bir prosesdir. Bəzi ekspertlərin fikrincə, bu, 5-10 il çəkə və 10 milyard dollardan çox başa gələ bilər. Bununla belə, Azərbaycan qətiyyətlə qərarlıdır ki, keçmişdə Azərbaycanın ən abad guşələrindən biri olan işğaldan azad edilmiş torpaqlarda həyat yenidən bərpa olunacaq.

Azərbaycan türk şirkətləri ilə artıq ilk müqavilələr imzalayıb. Yenidənqurma prosesi Avropa dövlətlərini də cəlb edir. Məsələn, Böyük Britaniyanın Azərbaycandakı səfiri olan Ceyms Şarp Azərbaycanın nəqliyyat, rabitə və yüksək

texnologiyalar naziri Ramin Quluzadə ilə görüşüb və onlar “ağıllı şəhərlər”in tikintisini müzakirə ediblər.

1,5 ilə başa çatdırılması gözlənilən prosesdə Türkiyə və Azərbaycandan üç şirkət iştirak edir. Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi yaxın vaxtlarda Qarabağ bölgəsini Azərbaycanın qalan hissəsi ilə birləşdirəcək yeni yolların tikintisi planlarını açıqlayıb.

Azad olunmuş ərazilərində sənayenin ərazi üzrə təşkilində dövlət tənzimlənməsinin prioritet istiqamətlərindən başlıcası bərpa olunan enerjidən istifadə və “ağıllı kəndlər” adlandırdığı yerlərin inkişafına əsaslanan davamlılıq modelidir. Azərbaycan 2020-ci ildə Ermənistanla 44 günlük müharibədən sonra mübahisəli regionun əksəriyyətinə nəzarəti bərpa edəndən bəri Dağlıq Qarabağın iqtisadiyyatını canlandırmaq planlarını gizlətmir. Onun ilk qayğısı enerjidir.

Müharibənin başa çatması ilə Bakı Qarabağda, eləcə də Kəlbəcər və Laçın rayonlarında 36 su elektrik stansiyasına nəzarət etdi. Münaqişədən əvvəl bu ərazi bütün elektrik enerjisini özü istehsal edir, hətta bir hissəsini Ermənistana ixrac edirdi. Bu, Qarabağ hakimiyyətinin İrəvandan asılı olmadığı nadir sahələrdən biri idi.

Azərbaycan Energetika Nazirliyinin Elektrik Enerjisi və Enerji Effektivliyi İdarəsinin hesabatına görə, müharibə başa çatdıqdan sonra Ermənistan silahlı qüvvələri geri çəkilərkən bir sıra elektrik stansiyalarını məhv edib. Bununla belə, Qarabağın faktiki İqtisadiyyat və Kənd Təsərrüfatı Naziri Armen Tovmasyan bu iddiaları təkzib edərək, döyüşlər zamanı bəzi infrastrukturun zədələnməsinə baxmayaraq, zavodların məhv edilmədiyini iddia edib.

Fevral ayında atəşkəs razılaşmasının əldə olunmasından cəmi üç ay sonra Laçın rayonunun Güləbird kəndində orta həcmli su elektrik stansiyası yenidən işə salınıb. Açılış mərasimində iştirak edən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bildirib ki, elektrik stansiyasının “böyük əhəmiyyəti” var, çünki “bərpa olunan enerji regionun inkişafı üçün böyük potensiala malikdir”.

Yayda Tərtər rayonundakı digər iki orta ölçülü zavod – “Suqovuşan-1” və “Suqovuşan-2” yenidən işə salınıb. Zavodlar əvvəllər Ermənistanın “Artsax HEK” şirkətinə məxsus olub və müxtəlif adlarla, “Mataqis-1” və “Mataqhis-2” adları ilə fəaliyyət göstərirdi. Bakının nəzarəti altında olan bu stansiyalar dövlətə məxsusdur və “Azərenerji” dövlət enerji şirkəti tərəfindən idarə olunur. Azərbaycanla İran arasında sərhəd kimi xidmət edən Araz çayı üzərində daha iki elektrik stansiyası - Xudafərin və Qız qalası elektrik stansiyası tikilir.

2016-cı ildə Azərbaycan və İran elektrik stansiyalarının tikintisinin davam etdirilməsi ilə bağlı razılığa gəliblər, baxmayaraq ki, o zaman Bakı əraziyə nəzarət etmirdi. Hazırda elektrik stansiyalarının 2024-cü ildə enerji istehsalına başlaması gözlənilir, o cümlədən də hasilat Tehran və Bakı arasında bərabər bölünəcək.

Azərbaycan hökuməti su elektrik stansiyalarından başqa, külək və günəş enerjisi qurğuları tikməyi və Qarabağı özünün “yaşıl enerji zonası” adlandırdığı yerə çevirməyi planlaşdırır. Azərbaycanın energetika naziri Pərviz Şahbazovun sözlərinə görə, Qarabağ regionunda elektrik enerjisi tamamilə yaşıl enerji mənbələri hesabına istehsal olunacaq.

Regionun enerji istehsalı o qədər vacibdir ki, ərazilərin itirilməsi Qarabağın İrəvanın nəzarətində olan hissəsinin, hətta Ermənistanın özünün enerji təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərüb. Enerji ötürücü xətlərin kəsişdiyi Kəlbəcər rayonunun Azərbaycana verilməsindən sonra Ermənistanla Qarabağ arasında elektrik enerjisinin ötürülməsi dayandırılıb. Qarabağın işğaldan azad edilməsi nəticəsində Ermənistanın enerji zəifliyi xeyli artıb. Son illərdə Ermənistan Qarabağdakı su elektrik stansiyalarından qeyri-qanuni yolla elektrik enerjisi idxal edib.

Azərbaycan hökuməti də indi öz vətəndaşlarını müharibə zamanı geri aldığı əraziyə yerləşdirməyə hazırlaşır. Yüz minlərlə məcburi köçkünü yerləşdirəcək “ağıllı kəndlər” qurmaq istəyir. Ağıllı kənd kompleks kənd inkişafına yönəlmiş bir konsepsiyadır və müasir avtomatlaşdırma texnologiyalarından və bərpa olunan

enerjidən istifadə olunmaqla iqtisadi inkişafı maksimuma çatdırmağa yönəlmiş kiçik icmaları nəzərdə tutur. Hökumət həmçinin Qarabağın kəndlərinin yenidən abadlaşdırılmasını daha da sürətləndirmək üçün “aqroparklar” sistemini genişləndirməyi planlaşdırırdı:

2012-ci ildə Azərbaycanda aqroparklar fəaliyyət göstərdiyi halda, ağıllı kəndlər ideyası yenidir və Bakı 600 mindən çox məcburi köçkün azərbaycanlını məskunlaşdırmağın bir yolu kimi görünür.

Azərbaycan mediası hökumətin insan əməyini əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq avtomatlaşdırmanın tətbiqi ilə bağlı bəyanatına istinad edərək, ağıllı kənd konsepsiyasını geniş şəkildə təbliğ edir. Oktyabrın 17-də kənd təsərrüfatı naziri İnam Kərimov yaşıl və alternativ enerji və ağıllı idarəetmə sistemindən istifadə etməklə ağıllı kəndlərin həyata keçiriləcəyini bildirib. O əlavə edib ki, kəndlər ağıllı təsərrüfatlarla əhatə olunacaq.

Bakı layihəyə 1,3 milyard ABŞ dolları sərmayə qoymağı planlaşdırsa da, layihənin səmərəli həyata keçirilməsi üçün problemlər var. Fikrimcə, layihələrin uğurunu əngəlləyə biləcək iki əsas potensial təhlükə var: hərtərəfli infrastrukturun olmaması və geniş idarəetmənin olmaması. Xərc də bir problemdir. Buna görə də dövlət xarici kapitalı cəlb etməkdə çox fəal əməliyyatlar aparırlar.

Azərbaycan dövlət tənzimləmələrində ən azı öz bəyannamələrində şəffaflığı artırmaq, korrupsiya və lazımsız xərcləri aradan qaldırmaq niyyətindədir.

2020-ci ilin avqustunda yaradılmış Azərbaycan İnvestisiya Holding hazırda ölkənin ən iri dövlət müəssisələrinin, o cümlədən enerji nəhəngləri SOCAR, AZAL, Azərenerjinin biznes proseslərinə və satınalmalarına yenidən baxır. Bu dövlət müəssisələri Qarabağın yenidən qurulmasında əsas rol oynamağa borcludurlar, ona görə də ictimai əmlaka qarşı yanlış rəftarın minimuma endirilməsi və idarəetmə bacarıqlarının artırılması çox vacibdir.

İşğaldan azad olunmuş Azərbaycan ərazilərində sənayenin ərazi üzrə təşkilində dövlət tənzimlənməsinin prioritet istiqamətlərindən biri də Ağdam sənaye

parkıdır. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yerləşən Ağdam Sənaye Parkında rezident müəssisələrin istehsalat bölmələrində ilk tikinti işləri onilliklər boyu qeyri-qanuni erməni işğalından sonra regionun iqtisadi dirçəlişi üçün yeni dövr açdı.

Prezident Əliyev fevralın 13-də Ağdam rayonuna səfəri çərçivəsində yeni yaradılmış sənaye qovşağında qeydiyyatdan keçmiş 5 rezident şirkətdən ikisi olan “Smartpoint” MMC və “Dadaş-N” MMC-nin istehsal müəssisələrinin təməlqoyma mərasimində iştirak edib. Smartpoint MMC-nin əsasən günəş enerjisi də daxil edilməklə bərpa olunan enerji mənbələri nəticəsində işləyən işıq dirəkləri və cihazları istehsal edəcəyi bildirilir. Layihənin investisiya dəyəri 5,4 milyon dollardır. İstehsal müəssisəsində Türkiyə və İtaliya istehsalçılarından alınmış ən müasir texnologiyalardan istifadə olunacaq. Müəssisənin illik istehsal gücünün 21 minə yaxın işıq dirəyi və 40 meqavat (MVt) gücə malik digər cihazların olacağı gözlənilir. Tikintisinə başlandıqdan altı ay sonra onlayn rejimə keçəcək obyektə 80 nəfər daimi işlə təmin olunacaqdır. Smartpoint MMC-nin istehsal etdiyi mallar həm daxili bazarda, həm də Gürcüstan, Qazaxıstan və Özbəkistanda satışa çıxarılacaq.

Ağdam Sənaye Parkında tikiləcək istehsalat bölməsində “Dadaş-N” MMC müxtəlif növ sintetik xalçalar istehsal edəcək. Layihənin investisiya dəyəri 5,6 milyon dollar qiymətləndirilir. Müəssisədə illik istehsalın həcmi 700 000 kvadratmetr (7,5 milyon kvadrat fut) xalça olacaq. Yerli istehsal olan polipropilen, polietilen və poliakril qurğunun xammal ehtiyatının ən böyük hissəsini təşkil edəcək. İstehsal kompleksi üçün avadanlıqlar Belçika və Çindən alınacaq. Tikinti başlandıqdan sonra 24 ay ərzində istifadəyə veriləcək zavodda 60 işçi çalışacaq. Dadaş-N MMC daxili bazar təchizatı ilə yanaşı, Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) ölkələrinin xarici bazarlarını da əsas ixrac istiqamətləri hesab edir.

Parkda həyata keçiriləcək investisiya dəyəri 10 milyon manat (5,8 milyon USD) olan layihə çərçivəsində “Ram International Transport and Trade” MMC polimer məhsulları istehsal edəcək. Üç hektar ərazidə tikiləcək müəssisədə 500

daimi iş yerləri yaradılacaqdır. İstehsal olunan məhsulların daxili bazarı təmin etməklə yanaşı, Avropa və MDB ölkələrinə də ixracı nəzərdə tutulur.

“Ag Tekstil” MMC forma və kombinezon istehsal edəcək. Layihənin investisiya dəyəri 3,2 milyon ABŞ dollar (5,5 milyon manat) təşkil edir. Bir hektar sahədə tikiləcək müəssisədə məhsulun daxili tələbatın ödənilməsinə yönəldilməsi ilə 110 daimi iş yerinin yaradılması nəzərdə tutulmaqdadır.

Ağdam Sənaye Parkı Ağdamı bütün Qarabağ bölgəsinin super müasir və inkişaf etmiş sənaye mərkəzinə çevirməlidir. Prezident İlham Əliyev 2021-ci ilin mayında parkın təməlini qoyub. 190 hektar (469 hektar) ərazini əhatə edən parkın prioritet istiqamətləri tikinti materiallarının istehsalı, meyvə-tərəvəz konservləri, kənd təsərrüfatı məhsullarının qablaşdırılması, yem istehsalı və emalı, ət və süd məhsulları, gübrələr, o cümlədən soyuducu, saxlama və digər xidmətlər.

Hazırda Ağdam Sənaye Parkında 5 rezident qeydiyyatdadır. Sahibkarlar tərəfindən təqdim edilmiş 10-dan çox layihənin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur, o cümlədən havalandırma sistemləri, yanğınsöndürmə avadanlıqları və metal məmulatlarının istehsalı, ağır texnikaya texniki qulluq, beton istehsalı, ortopedik döşək və yumşaq mebel istehsalı, kanalizasiya və içməli su borularının istehsalı və s. ilə bağlı layihələr də olacaq.

Hazırda Azərbaycan hökuməti tərəfindən aparılan müharibədən sonrakı bərpa kampaniyası çərçivəsində Ağdam dirçəldilir. 2021-ci ilin may ayında Prezident Əliyev Ağdamda yeni avtomobil yolunun və ilk “ağıllı” yaşayış binasının tikintisinin təməlini qoyub. Ağdamda ümumilikdə 1750 ev və 23 min mənzilin tikiləcəyi bildirilir. Şəhər əhalisinin 70 faizi çoxmənzilli binalarda, qalan 30 faizi isə fərdi evlərdə yaşayacaq.

Prezident İlham Əliyev ötən həftə Ağdama səfəri zamanı Ağdam Rayon Mərkəzi Xəstəxanasının, 209 mənzilli yaşayış binasının və mehmanxananın təməlini də qoyub. Azərbaycan prezidenti Qarabağ xanlarının İmarət kompleksi və hazırda bərpa olunan Ağdam Cümə məscidini də diqqətdən kənar qoymayıb.

Qarabağda ağıllı kəndlərin və aqroparkların həyata keçirilməsinin açarı Azərbaycan-Ermənistan danışıqlarında irəliləyiş və iki ölkənin münafişənin yenidən başlamasından qaçmaq üçün fəal istəyidir. Müsbət ssenaridə, əsasən kağız üzərində olan ideyalar təxminən 4-5 il ərzində reallığa çevriləcək.

Magistral və dəmir yollarının salınması regionda gələcək yenidənqurma işləri, eləcə də iqtisadi yüksəliş üçün mühüm başlanğıc kimi qiymətləndirilir. Nəqliyyatın inkişafı öz növbəsində işğaldan azad olunan ərazilərdə sənayenin inkişafına təkan verəcək. Noyabrın 10-da Ermənistan, Azərbaycan və Rusiya liderləri arasında İkinci Qarabağ müharibəsinə son qoymuş üçtərəfli saziş regionda bütün kommunikasiya kanallarının açıldığını bəyan etdi. Azərbaycan Naxçıvana avtomobil yolu və dəmir yolu xətti çəkməyi planlaşdırır ki, bu da ölkəni əsas strateji müttəfiqi Türkiyə ilə birləşdirəcək. Azərbaycanın müharibədən sonrakı planlarında Ermənistanın nəzarəti altında dağıdılan mədəniyyət və dini abidələrin bərpasına xüsusi önəm verilir.

Mövcud vəziyyət azad edilmiş torpaqların sakinlərinə bir neçə il ərzində bütün vergilərin ləğvini qəti surətdə tələb edir. Kiçik təsərrüfat istehsalının üstünlük təşkil etdiyi dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrinin iqtisadiyyatının sənaye sektorunda miqyas effekti müxtəlif texnoloji və marketinq xidmətləri göstərən kooperativlərin yaradılması yolu ilə müşahidə olunur. İnkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı sənayesi sisteminin şaquli inteqrasiya olunmuş təsərrüfat strukturları ilə qarşılıqlı əlaqəsi təsərrüfatların ölçüsünü bilavasitə artırmadan istehsal miqyasına nail olmaq vasitəsi kimi geniş vüsət almışdır.

Almaniyada maşın və dəzgah halqaları yaratmış fermerlər texnikanı ödənişli şəkildə bölüşdürür və ya icarəyə verirlər. Kooperativ hərəkətinin gələcək inkişafı kooperativlər arasında münasibətlər sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqələndirilir - məhsulların istehsalı və bölüşdürülməsi üçün inteqratorun iqtisadi funksiyalarını bir qrup kooperativlər, aqrar-sənaye sahəsində isə şaquli inteqrasiya, bütün bu funksiyaları bir inteqrator firma yerinə yetirir. Belə kooperativ birliklər, məsələn, südçülük sektorunda, südün emalı və satışı ilə yanaşı, südçülük təsərrüfatları üçün

avadanlıq tədarük edir, məsləhətlər verir və bir çox digər xidmətlər göstərir. Kənd təsərrüfatı istehlak kooperativlərinin inkişafı üçün əsas məhdudlaşdırıcı amillər onların kiçik olması, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kiçik bir hissəsinə xidmətlərin əhatə olunmasıdır. Azərbaycanda 1.01.2020-ci il tarixinə 1666 kənd təsərrüfatı müəssisəsi var ki, onlardan 351-i dövlət, qalanları özəl, cəmi 38 kooperativ var ki, onların ümumi sayı ildən-ilə azalır. Məsələn, 2017-ci il üzrə bu göstərici üzrə 55 kooperativ olduğunu demək olar.

Azad edilmiş torpaqlarımızda geoinformasiya texnologiyalarından istifadə etməklə onların ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında istifadə imkanlarını müəyyən etmək və konversiya (keçid) dövrünün müddətini hesablamaq üçün onların monitorinqi və keyfiyyət qiymətləndirilməsi aparılmalıdır. Geoinformasiya Texnologiyaları (GT) bütün maraq göstərən göstəricilərin inteqrasiyası ilə tam hüquqlu monitorinq tədqiqatları aparmağa imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, GT-də tərtib edilmiş torpaq və aqrokimyəvi göstəricilərin xəritələri torpaq əmələ gətirən proseslərin, xüsusən də mürəkkəb relyef şəraitində inkişaf səviyyəsini ən dolğun şəkildə əks etdirir. Aparılan aqroekoloji müayinə nəticəsində fermerlər torpağın potensialını qiymətləndirməyə, torpaqdan istifadənin real sərhədlərini müəyyən etməyə və ümumilikdə istehsalın aqrotexniki səmərəliliyini artırmağa imkan verən məlumatlar əldə edəcəklər (Məmmədova R., 2020: s.35-41).

Beləliklə, ekoloji aspektləri nəzərə almaqla ekoloji problemlərin həllinə sistemli diqqət yetirilməsi ölkənin bütün kənd təsərrüfatı sənayesinin inkişafının davamlılığını artıracaq və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması probleminin köklü həlli üçün ilkin şərtlər yaradacaqdır (Bayramov V., 2022: s.1-6). Qlobal səviyyədə innovativ istehsal və idarəetmə texnologiyalarının geniş tətbiqi dövründə aqrar sahədə müasirləşdirilmiş elm, təhsil, konsaltinq və informasiya xidmətləri sisteminin mövcudluğu bu regionda rəqabət qabiliyyətinin təmin olunması üçün zəruri edən ən mühüm resurs hesab olunur. Bütün bunların fonunda Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş bölgələrində sənayenin bütün sahələrinin inkişafı üçün

münbit şərait yaranmışdır və bu istiqamətdə dövlət tənzimləməsinin rolu danılmazdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş rayonlarında sənayenin inkişafı ilə bağlı aparılan bu tədqiqatlar göstərir ki, bu ərazilər əlverişli iqlimə, geoloji quruluşa, zəngin yeraltına malik olmaqla yanaşı, sənayenin tikintisi və inkişafı zamanı yarana biləcək bütün maneələr, problemlər və risklər də var. Yerüstü sərvətlərin, siyasi-iqtisadi vəziyyətin tikinti işlərinə tam uyğun olması bu rayonlarda sənaye müəssisələrinin, sənaye parklarının yaradılmasını vacib edir. Mövcud vəziyyət azad edilmiş torpaqların sakinlərini bir neçə ildən sonra bütün vergiləri ləğv etməyə güclü şəkildə sövq edir. Kiçik təsərrüfatların üstünlük təşkil etdiyi dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrinin iqtisadiyyatlarında sənaye sektorunun miqyası müxtəlif texnoloji və marketinq xidmətləri göstərən kooperativlərin yaradılmasında özünü göstərir. İnkişaf etmiş ölkələrdə aqrar-sənaye sisteminin şaquli inteqrasiya olunmuş təsərrüfat strukturları ilə qarşılıqlı əlaqəsi təsərrüfatların ölçüsünü bilavasitə artırmadan istehsal miqyasına çatmaq üsulu kimi geniş vüsət almışdır.

Dissertasiyanın qoyulmuş probleminin həlli istiqamətində işğaldan azad edilmiş torpaqlarda sənaye istehsalının yaradılması və inkişafı üçün hazırlanan planda aşağıdakı 10 fəaliyyət sahəsinin müəyyən edilməsini və bu torpaqlarda nəzərdə tutulan bütün elmi tədqiqatların və tədbirlərin həyata keçirilməsini daha məqsəduyğun hesab edirəm:

1. Əhalinin həyatı və təhlükəsizliyi üçün zəruri şəraitin yaradılması (o cümlədən ərazilərin minalardan təmizlənməsi);
2. Nisbətən yaxın gələcəkdə sənayenin inkişafı potensialının müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi;
3. Məskunlaşmanın səmərəli təşkili, kənd və şəhərlərin bərpasına sistemli yanaşma;
4. Sənaye istehsalı sahələrinin bərpası zamanı, ilk növbədə, tarixən xalqın zəngin təcrübə qazanmış olduğu sahələrin yeni zamanın tələblərinə uyğun olaraq

bərpasına diqqət yetirilməlidir. Aydınır ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin sənayesi tarix boyu çoxsahəli xarakter daşımaqdadır. Qarabağın əlverişli coğrafi mövqeyi, zəngin təbiəti burada istehsal, sənaye və xidmət sahələrinin birgə inkişafına münbit şərait yaradır

5. Tarixən bu ərazilərdə yüngül sənaye, xüsusilə xalçaçılıq, yeyinti sənaye sahələri, ipəkçilik, mineral sular istehsalı, tikinti materialları, cihazqayırma, inkişaf etmişdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə həmin sahələrin, ilk növbətə, inkişaf imkanlarının öyrənilməsi və regionun potensialından səmərəli istifadə daha uğurlu olardı.

6. Tarix boyu toplanmış istehsal təcrübəsinin qorunub saxlanması, mövcud sənaye xammalından səmərəli istifadə edilməsi, hazır məhsulların xarici bazarlara çıxışının təmin edilməsi və imkanların genişləndirilməsi prinsipləri əsasında iqtisadiyyatın inkişaf və dirçəliş istiqamətlərini müəyyən etmək;

7. Regionda mövcud ehtiyatlardan və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi, sənaye sahibkarlığının yaradılması və məhsulların xarici bazarlarda, xüsusən də yerli sakinlərin iştirakı;

8. İşğaldan azad olunmuş rayonlarında həyat keyfiyyətinin bərpası və yaxşılaşdırılması üçün maliyyə imkanlarını və ehtiyatlarını müəyyən etmək;

9. Bərpa olunan torpaqlarımızda geoinformasiya texnologiyalarından istifadə etməklə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının mümkünlüyünü müəyyən etmək və transformasiya prosesinin müddətini hesablamaq üçün monitoring və keyfiyyətin qiymətləndirilməsi aparılmalıdır. Beləliklə, ekoloji ölçüləri nəzərə alaraq ekoloji problemlərin həllinə sistemli maraq ölkənin bütün kənd təsərrüfatı sənayesinin inkişafının davamlılığını artıracaq və ərzaq təhlükəsizliyi probleminin köklü həlli üçün ilkin şərtlər yaradacaqdır. Qlobal miqyasda innovativ istehsal və idarəetmə texnologiyalarından geniş istifadə olunduğu bir vaxtda aqrar sahədə modernləşdirilmiş elm, təhsil, məsləhət və informasiya xidmətləri sisteminin

mövcudluğu regionda rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi üçün ən mühüm resursdur.

10. Torpaqların sahibkarlar və yerli əhali arasında ədalətli bölüşdürülməsi, ehtiyat torpaq fondunun qorunub saxlanması, ümumilikdə kənd təsərrüfatı sənayesinin inkişafı və bu torpaqlardan səmərəli istifadə etməklə sahibkarlığın yaradılması;

Təbii ki, bu sahələri inkişaf etdirmək mümkündür. Amma istənilən halda problemə sistemli yanaşma bu çoxşaxəli və mürəkkəb prosesdə parçalanmanı aradan qaldıra və problemlərin həllini nisbətən asanlaşdırma bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Ağdam Sənaye Parkının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı”, 28 may 2021-ci il. <https://president.az/articles/51773>. (son giriş tarixi: 13.02.2022)
2. Abdulla N., (14 Oktyabr 2021), “Regional sosial-iqtisadi inkişaf: problemlər və reallıqlar”, 525-ci qəzet, səh.10.
3. Abdullayev M., (12 Oktyabr 2021), “Azərbaycanın yeni hədəfi: regional sənaye quruculuğu”, "Yeni Azərbaycan" onlayn ictimai-siyasi qəzet, https://www.yeniazərbaycan.com/Arxiv_e61491_az.html (son giriş tarixi: 13.02.2022)
4. Allahverdiyızı F., (10 Dekabr 2020), “Azad edilən ərazilər yerli və xarici investorlar üçün cəlbedici olacaq”. Vergilər sosial-iqtisadi online qəzet, <https://vergiler.az/news/economy/11072.html>. (son giriş tarixi: 13.02.2022)
5. Allahverdiyev F., (23 Noyabr 2018), “Dördüncü sənaye inqilabı: Azərbaycan üçün perspektivlər”, Azərbaycan qəzet, səh.7.
6. Allahverdiyeva S.M., (2020). “Azərbaycanda Yüngül Sənayenin İnkişaf Dinamikasının Təhlili”. XX Республиканская Научная Конференция Магистрантов, səh.185-186.
7. Baxşəliyev E., (10 Sentyabr 2021), “2022 -ci ildə də sosial-iqtisadi inkişaf davam edəcək”, Azərbaycan qəzet, səh.1-4.
8. Baxşəliyev R., (12 Yanvar 2022), “Böyük Zəfərin möhtəşəm yolları: Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda qısa zamanda qurulan yeni yol-nəqliyyat infrastrukturu Azərbaycanın qüdrətinin göstəricisidir”, Azərbaycan qəzet, səh.1.
9. Bayramov R.D., (2020). “İslahatlar Şəraitində Kimya Sənayesi Müəssisələrinin İqtisadi Təhlükəsizlik Problemləri”. İqtisadi Təhlükəsizlik: mövcud vəziyyət və perspektivlər, səh. 297-302.

10. Bayramov V., (11 Yanvar 2022), “İqtisadi inkişaf sosial rifahın əsas amilidir”, Xalq qəzeti, səh.1-6.
11. Daşsalahlı R., (5 Mart 2021), “Qarabağ -inkişaf, tərəqqi meydanı”, Azərbaycan müəllimi qəzet, səh.2.
12. Əliyeva X.Q., (2020). “Sənaye Müəssisələrində Kadr Potensialının İnkişaf İstiqamətləri”. İqtisadi Təhlükəsizlik: Mövcud Vəziyyət Və Perspektivlər, səh.324-327.
13. Gülməmmədov İ.T., (2020). “Sənaye Parkları Hesabına İqtisadi Artım Mənbələrinin Yaradılmasında İstehsal İnfrastrukturunun Əhəmiyyəti”, Bakı, səh.239-243.
14. Hüseynov R. Məmmədov Ş., “Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətinin mühüm tərəfləri”, H.Əliyev adına AAHM-in Elmi əsərlər məcmuəsi, 2019, №33, səh. 22-24.
15. Xudiyev N., (16 Sentyabr 2021), “Qarabağ iqtisadi rayonunun maliyyə potensialı onun iqtisadi artım və inkişaf strategiyasının əsasıdır”, İqtisadiyyat qəzet, səh.4.
16. İsmayılqızı X., (15 Yanvar 2020) “İqtisadi inkişaf maliyyə imkanlarımızı da möhkəmləndirir”. İki sahil qəzet, səh.9.
17. Kamal M., (11 Yanvar 2022), “Yeni hədəflər: regionlarda sənaye parkları: Bu, bölgələrdə iqtisadi fəallığın yüksəldilməsində, məşğulluğun təmin olunmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir”, Respublika qəzet, səh.1-4.
18. Qocayev İ., (7 Dekabr 2021), “Qarabağ ən çox inkişaf etmiş iqtisadi region halına gətirilir”, Şərq qəzeti, səh.6.
19. Məmmədov S. (2020). “Sənaye Müəssisələrində Mənfəətin Maksimumlaşdırılması (Qiymətəmələgəlmə Modeli)”. İqtisadi təhlükəsizlik: mövcud vəziyyət və perspektivlər, səh. 223-228.

20. Məmmədova P., “Azərbaycanda sənayə müəssisələrinin investisiya potensialının formalaşması və qiymətləndirilməsi”, Kooperasiya/elmi-praktiki jurnal, 2020, №3, səh.61-68.

21. Məmmədova R., “Davamlı inkişaf və onun sosial, iqtisadi və ekoloji meyarları”, Kooperasiya/elmi-praktiki jurnal, 2020, №3, səh. 35-41.

22. Nəsirov E., (20 Sentyabr 2019), “Qlobal enerji təhlükəsizliyi problemi və "Əsrin müqaviləsi"”, İki sahil qəzet, səh.18-19.

23. Rəşid L., (9 Dekabr 2020), “İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri”, Xalq qəzeti, səh.9.

24. Sadıqlı F., (5 Fevral, 2020), Qarabağda “yaşıl enerji””, Azərbaycan qəzeti, <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/qarabagda-yasil-enerji-1612472164>

25. Səriyeva İ., (28 Dekabr 2021) “Qarabağ turizmi - bölgələrin sosial-iqtisadi inkişaf mənbələrindən biri”, Bakı Xəbər, səh.10.

26. Sərxanlı S.A. (2020). “Sənayenin İnvestisiya Cəlbediciliyinə Təsir Edən Amillər”. İqtisadi Təhlükəsizlik: Mövcud Vəziyyət Və Perspektivlər, səh. 318-321.

27. Tağızadə F.R., (2020). “Sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi mexanizmi”, XX Республиканская Научная Конференция Магистрантов, səh. 249-251.

28. Yəhyayeva A.Y., “Azərbaycanda sənaye müəssisələrinin investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri”. TURAN-SAM, Sage Yayımları, 2018, cild.10, №40, səh. 242-247.

İngilis dilində

1. Jowitt S. M., "COVID-19 and the global mining industry", SEG Discovery, 2020, №122, p.33-41.

2. Klevtsova M., Yulia.V, and Yulia P.. "Analysis of the Development of the Industrial Sector in the Context of Global Transformation of Economic Processes", SHS Web of Conferences, 2021, Vol.92, p.2-9.

3. Tukhtasinova M.M.. "Features of development of production activities at light industry enterprises". Экономика и бизнес: теория и практика, 2020, №11, p.155-159.

Türk dilində

1. Yadigarov T.A. (2021), "Azerbaycan'ın işğaldən kurtarılmış toprakları ilə digər bölgələr arasındakı ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için beklentiler", Genel Haber, <https://yesiligdir.com/haber/detay/27788> (giriş tarixi: 30.11.2021)

İnternet resursları

1. Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, <https://atm.gov.az/>.
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, www.cbar.az/.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet səhifəsi, www.president.az/.
4. Azərbaycanın sənayesi, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/industry/>.
5. <http://www.neokur.com/alfabe/a/26480/sanayilesme-nedir?>, (giriş tarixi: 13.02.2022).
6. <https://www.oilfund.az/fund/press-room/news-archive/1511> (giriş tarixi: 01.04.2022).
7. İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi, <https://www.senaye.gov.az/>.
8. Milli hesablar və makroiqtisadi göstəricilər statistikasını, <https://www.stat.gov.az/menu/4/e-reports/az/01/001.php/>.
9. Ümumi Daxili Məhsul istehsalı, <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4788/>.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Regionlar üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı.....	44
Cədvəl 2: Regionlar üzrə sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, faktiki qiymətlərlə, min manat).....	47
Cədvəl 3: Regionlar üzrə sənaye istehsalının indeksləri, sabit qiymətlərlə, əvvəlki ilə nisbətən (faizlə).....	48
Cədvəl 4: Regionlar üzrə sənaye məhsulunun həcmində qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi (faizlə).....	49
Cədvəl 5: Perspektivdə bitkiçilik məhsullarının istehsalına dair proqnoz (min tonla).....	73

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Sənayenin regiondakı mövqeyinə təsir edən amillər	27
Şəkil 2: İqtisadi rayon daxilində olan sənaye müəssisəsinin tikintisi üçün nəzərə alınmalı olan istiqamətlər	34
Şəkil 3: Qarabağda “yaşıl enerji”	65

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: İşğaldan azad edilmiş ərazilərindəki geoiqtisadi vəziyyətinə təsir edən dəyişənlər.....	13
--	----